

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2019 ТОМ 22 № 11

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2019

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 22 № 11 2019

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 6 від 21.11.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
grani-print@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2019

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., доц. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI

Scientific and theoretical almanac

22(11) 2019

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December
2015 issued by the Ministry of
Education and Science of Ukraine the
status of specialized publication on
historical, philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 6 dated 21.11.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2019

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
Ayahan B.H.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.I.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr Ezhi	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Gao Tianming	Full Prof. Dr. (Poland)
Gorodyanenko V.G.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanova S.A.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical science (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Zhuk S.I.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (USA)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.M.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Schuurman Paul	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,

Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

ЗМІСТ

С. 5

Ганна Лавриненко

Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР

С. 15

Олена Ходус

«Приватне Я» в ситуації «зникнення» Іншого: парадокс надлишковості

С. 25

Станіслав Бескаравайний

Становлення II крізь призму біогенетического закону Геккеля

С. 37

Оксана Баштанник

Інституціоналізм раціонального вибору: теоретико-методологічні основи та українська політична наука

С. 47

Олеся Гудзенко

Соціальний активізм як практика формування мережових суспільних рухів

С. 56

Соломія Бубняк

Внутрішньо переміщені особи в контексті сучасних міграційних процесів в Україні

С. 69

Богдан Черномаз

Національна пам'ять як зброя в інформаційній війні

Contents

P. 5

Hanna Lavrynenko

Community «soviet people» as the universal political identity of the Soviet Citizens

P. 15

Olena Khodus

«Private Self» in the situation of the «disappearance» of the Other: the paradox of redundancy

P. 25

Stanislav Beskaravayny

The emergence of AI through the prism of Haeckel's biogenetic law

P. 37

Oksana Bashtannyk

Institutionalism of rational choice: theoretical and methodological foundations and Ukrainian political science

P. 47

Olesya Gudzenko

Social activism as a practice of forming networked social movements

P. 56

Solomiya Bubnyak

Internally displaced persons in the context of current migration processes in Ukraine

P. 69

Bohdan Chornomaz

National memory as a weapon in the information war

Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР

Ганна Лавриненко, Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглянуто поліваріантність підходів до тлумачення дефініцій «ідентифікація» та «ідентичність». Запропоновано їх розмежування на засадах таких їх характерних ознак, як процесу та як стану відповідно. З'ясовано визначення політичної ідентифікації як процесу становлення уявлень індивіда про самого себе і про своє місце у світі. Охарактеризована специфіка прояву двоступеневої структури ідентичності та антиномій у процесі політичної ідентифікації суспільства. Дана оцінка впливу політичного режиму на можливості ідентифікації. Зазначено, що в умовах тоталітаризму, на відміну від демократії та авторитаризму, держава уповноважує себе самостійно здійснювати визначальний колективний вибір у питаннях політичної ідентифікації населення без отримання від нього офіційної згоди та не враховуючи його уподобання. Детально розглянуто процес формування радянського суспільства на основі створення нової історичної спільності «радянського народу» як наднаціонального конструкту. Виявлено низку заходів, які вжила радянська влада стосовно ідентифікації «радянського народу» з метою консолідації та уніфікації населення країни (створення нового формату радянських шкіл та громадських рухів, які характеризувалися ідеологічною індоктринацією та вихованням відданості радянській державі, відтворення симбіозу в неоднорідному суспільстві за допомогою територіального розподілу молодих фахівців та чоловіків на службу до армії, формування центрів міжнародних контактів, ретрансляція об'єднуючого дискурсу через ЗМІ, створення «єдиного народного господарства»). У контексті дослідження причин розпаду СРСР встановлено, що ігнорування відмінностей і примусова ідентифікація, яка була нав'язана ідеологічною верхівкою СРСР, лише відстрочила процес конфронтації як всередині суспільства, так і з політичним керівництвом країни. З'ясовано, що універсалізм у підході до формування нових наднаціональних конструктів без урахування універсальних системоутворюючих чинників нації продемонстрував свою нежиттєздатність у довгостроковій перспективі розвитку суспільства і держави. Доведено, що штучно створена історична спільність, що ґрунтувалася на примусовій колективізації та проголошеному «культу народу», а пізніше і пропаганді, не стала життєздатним соціальним утворенням і породила в подальшому кризу ідентифікації, що спровокувало ріст національно-демократичних тенденцій та розпад Радянського Союзу.

Ключові слова: *політична ідентифікація, примусова ідентифікація, ідеологічна індоктринація, наднаціональний конструкт, історична спільність, універсалізм, нація, народ, радянське суспільство*

Community «soviet people» as the universal political identity of the Soviet Citizens

Hanna Lavrynenko, Borys Grinchenko Kyiv University

The article includes multivariate approaches to the interpretation of definitions identification and identity. Differentiation these concepts based on the conclusion that identity is understood as a certain state of the end result of self-identification. And by identification is meant the process that leads to identity as a state and is an identification of oneself with another person. Also we clarified the definition of political identification as a process of becoming an individual's perception of himself and his place in the world. The study characterized the significance of the manifestation of a two-stage identity and antinomy structure in the process of political identification of society. In addition, the research assessed the impact of the political regime on identification capabilities. For example, in a democracy identification is translational, in an authoritarianism identification can be restricted by the state or imposed by leadership and influence groups. Under totalitarianism the state empowers itself to exercise a decisive collective choice in matters of political identification of the population without receiving their official consent and disregarding their preference. Moreover, the investigation considered in detail the process of forming a Soviet society based on the creation of a new historical community of the «Soviet people» as a supranational construct. The advantage of research is in detection of number of measures which used by

the Soviet authorities concerning identify the «Soviet people» for the consolidation and unification of the population of the country (creation of a new format of Soviet schools and public movements characterized by ideological indoctrination and fostering devotion to the Soviet state, the restoration of symbiosis in a heterogeneous society through the territorial distribution of young professionals and men for military service, the formation of centers of interethnic contacts, relaying of unifying discourse through the media, creating «single national farms»). In the context of the study of the causes of the collapse of the USSR, we found that ignoring differences and forced identification, which was imposed by the ideological top of the USSR, only delayed the confrontation process both within society and with the political leadership of the country. Also, we have characterized causal relationship between compulsory identification and the collapse of the USSR. To sum up we can say that universalism in the approach to the formation of new supranational constructs without taking into account the universal system-forming factors of the nation has shown its non-viability in the long-term development of society and the state. As a result the historical community artificially created, which was based on forced collectivization and on proclaimed «cult of the people», and later on propagation didn't become a viable social formation, which gave rise to a further crisis of identification, which provoked the growth of national-democratic tendencies.

Keywords: *political identification, coercive identification, ideological indoctrination, supranational construct, historical community, universalism, nation, people, Soviet society*

Общность «советский народ» как универсальная политическая идентичность граждан СССР

Анна Лавриненко, Киевский университет имени Бориса Гринченка

В статье рассмотрена поливариантность подходов к толкованию дефиниций «идентификация» и «идентичность». Предложено их разграничение на основе таких их характерных признаков, как процесса и как состояния соответственно. Выяснено определение политической идентификации как процесса становления представлений индивида о самом себе и о своем месте в мире. Охарактеризована специфика проявления двухступенчатой структуры идентичности и антиномий в процессе политической идентификации общества. Дана оценка влияния политического режима на возможности идентификации. Отмечено, что в условиях тоталитаризма, в отличие от демократии и авторитаризма, государство уполномочивает себя самостоятельно осуществлять определяющий коллективный выбор в вопросах политической идентификации населения без получения от него официального согласия и без учета его предпочтений. Подробно рассмотрен процесс формирования советского общества на основе создания новой исторической общности «советского народа» как наднационального конструкта. Выявлен ряд мер, которые применила советская власть касательно идентификации «советского народа» с целью консолидации и унификации населения страны (создание нового формата советских школ и общественных движений, которые характеризовались идеологической индоктринацией и воспитанием преданности советскому государству, воссоздание симбиоза в неоднородном обществе с помощью территориального распределения молодых специалистов и мужчин на службу в армию, формирование центров межнациональных контактов, ретрансляция объединяющего дискурса через СМИ, создание «единого народного хозяйства»). В контексте исследования причин распада СССР установлено, что игнорирование различий и принудительная идентификация, которая была навязана идеологической верхушкой СССР, только отсрочила процесс конфронтации как внутри общества, так и с политическим руководством страны. Выяснено, что универсализм в подходе к формированию новых наднациональных конструктов без учета универсальных системообразующих факторов нации продемонстрировал свою нежизнеспособность в долгосрочной перспективе развития общества и государства. Доказано, что искусственно созданная историческая общность, которая основывалась на принудительной коллективизации и провозглашенном «культе народа», а позже и пропаганде, не стала жизнеспособным социальным образованием и породила в дальнейшем кризис идентификации, что спровоцировало рост национально-демократических тенденций и распад Советского Союза.

Ключевые слова: *историческая память, национальная идентичность, политика памяти, агенты политики памяти, идентитеты, модели/опции исторической памяти, политическая нация*

Постановка проблеми

Незавершеність трансформаційних процесів на пострадянському просторі, їх розтягнутість у часі та різнорідність вже кілька десятиліть спонукають дослідників до вивчення причин їх виникнення, а також способів впливу на подальший розвиток суспільств і держав. За 28 років після розпаду СРСР так і не вдалося сформулювати вичерпний перелік причин, які спричинили прагнення до здобуття незалежності кожної з 15 республік Радянського Союзу. Однак вдалося виокремити і простежити певні тенденції, які спровокували розпад.

Якщо переважна більшість робіт з даної проблематики була присвячена зовнішньополітичному і зовнішньоекономічному впливу на процес функціонування і як результат розпаду СРСР, то питанням ідентифікації радянського суспільства не приділялося належної уваги. Але ж коли мова йде про утворення нової держави, то слід особливо увагу приділити питанням консолідації і співіснування суспільства в нових політичних реаліях.

Демократичні тенденції, котрі спіткали радянське суспільство в період «Застою» та особливо «Перебудови», коли назріла нагальна потреба у вирішенні проблем, що накопичилися, стали наслідком невирішених питань самоідентифікації населення і як результат формування нової ідентичності. Саме недостатнє висвітлення питань взаємозв'язку і впливу процесу ідентифікації радянського суспільства на розпад СРСР обумовлює актуальність даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблематикою вивчення причин і наслідків розпаду Радянського Союзу та подальшого розвитку новостворених держав наприкінці ХХ ст. займалося широке коло експертів-транзитологів як з території колишнього СРСР (А. С. Черняєв, П. Р. Палажченко, Б. Ф. Славін, В. Т. Логінов, Л. Н. Пучкова, Н. Ф. Корольова, Т. А. Александрова), так і представників західних дослідницьких шкіл: З. Бжезінський, С. Коен, К. Г. Мяло, Ч. Кіглі, Р. Інґліш, Л. Ганн, М. Хоган.

Більш ніж за 28 років вченими створено велику кількість напрацювань у питаннях вивчення проблем і передумов, які посприяли розпаду Радянського Союзу. Здебільшого вони стосуються економічних, соціальних, культурних аспектів, питань взаємовідносин між державою і суспільством. Одним з ключових висновків щодо

причин розпаду СРСР у них указується вичерпність такого державного утворення як Радянський Союз, що обумовлена політикою закритості, збільшенням рівня конфліктогенності та неможливістю владної верхівки вирішити проблеми всередині суспільства, а також залишатися конкурентоспроможною державою на міжнародній арені. Проте, попри велику зацікавленість даною тематикою, про вивчення чинників, що характеризувалися універсальністю та в подальшому призвели до розпаду СРСР, а саме проблеми формування політичної ідентичності, здебільшого не йшлося.

Загалом же питанням ідентифікації та формування політичної ідентичності присвячені праці таких іноземних дослідників, як З. Фрейд, Е. Гоффман, Дж. Мід, Р. Мертон, Т. Парсонс, Е. Еріксон, С. Паркер, Л. Хадді. А також вітчизняних: П. І. Бублик, О. Л. Добржанська, О. М. Карпак, Н. П. Пашина, О. С. Резнік, О. М. Скар, О. М. Яновська, Л. Л. Залізник, М. А. Козловець, І. О. Кресіна, С. В. Кульчицький та інші.

Мета дослідження полягає у виявленні взаємозв'язку між використанням універсалізму у підході до ідентифікації радянського суспільства і розпадом СРСР.

Виклад основного матеріалу

Отже, розпад Радянського Союзу та утворення на його території 15 незалежних держав, влада яких втратила контроль над внутрішньодержавними процесами, а стримуючі механізми і контроль над суспільством стали неможливими в нових політичних реаліях, стали результатом політики ідентифікації радянського суспільства, яка розпочалася ще за часів утворення СРСР та проіснувала аж до кінця 80-х рр. минулого століття.

Саме тому в контексті дослідження причин розпаду, що здетонували в кінці 80-х, пропонується більш детально розглянути фактор ідентифікації громадян, які проживали на території СРСР. Тодішня влада для згуртування суспільства впровадила в маси термін «радянський народ», який розмивав етнічні та національні рамки, тим самим формуючи універсальний підхід до ідентифікації громадян 15 держав.

Задля поглиблення у тему ідентифікації радянського суспільства в першу чергу варто звернутися до термінології. Дефініція «ідентифікація» позначає процес ототожнення своєї приналежності до певної групи, іншими словами, це процес формування і зміни соціальних і політичних ідентичностей.

Термін «ідентифікація» був запозичений з психоаналізу. Вперше його використав З. Фрейд у роботах «Тлумачення сновидінь» і «Групова психологія та аналіз его» (кінець XIX – початок XX ст.). Під ідентифікацією він розумів «неусвідомлюване ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом і вважав її механізмом засвоєння дитиною значущих зразків поведінки інших, формування супер-его» [7, с. 213]. У 1914 році Фрейд уточнив термін «ідентифікація», позначивши його не тільки як емоційний зв'язок дитини з батьками, але і як «важливий механізм взаємодії між особистістю та соціальною групою» [9, с. 451].

Американський соціолог Е. Еріксон визначив дефініцію ідентичності як безпосереднє визнання людиною власної рівності (нерівності) з іншими, цілісності в часі (біографії) і сприйняття іншими такої рівності та цілісності [11].

Схиляючись до думки більшості прогресивних дослідників з питань ідентифікації, доцільним буде розмежовувати поняття «ідентичність» та «ідентифікація». Так, ідентичність розуміється як певний стан щодо кінцевого результату самоототожнення. А ідентифікація має на увазі процес, що веде до ідентичності як стану і являє собою ототожнення себе з іншою людиною. Таким чином умовно можна погодитися з О.О. Володарською, яка вважає, що ідентичність може бути представлена як кінцевий результат, а ідентифікація – як процес, спосіб формування ідентичності, що триває в часі [8].

Що стосується політичної ідентифікації, то одним з перших цей термін вжив Дж. Б'юкенен у статті «Ідентифікація політична», де розглядав його як «ідентифікацію особистості з групою» [1].

У найбільш загальному розумінні під політичною ідентифікацією мається на увазі процес становлення уявлень індивіда про самого себе і про своє місце у світі [4]. Таким чином, мова йде перш за все про самоідентифікацію і про відносини з власною та статусною референтними групами. Найбільш значущими референтними групами соціальної ідентифікації є так звані «великі спільноти» – соціальна група, етнос, конфесія, держава, цивілізація, нація [12].

Послаблення соціальних зв'язків може призвести до розмивання і навіть кризи різних форм ідентифікації. Унаслідок чого може постати проблема втрати уніфікованого розуміння ідентичності в межах певної нації або держави, яка визначає мотивацію його розвитку і осно-

ви політичного самовизначення індивіда – його політичної ідентичності [5, с. 43].

Політична ідентичність безпосередньо пов'язана з самоідентифікацією стосовно певних груп інтересів, рухів, організацій громадянського суспільства, партій. Вона затверджується в процесі співвіднесення людини з політичними інститутами та безпосередньо пов'язана зі ступенем її залученості до політико-інституційної взаємодії в межах політичної спільноти [6].

Оскільки ідентичність характеризується дворівневою структурою, це дозволяє розглядати дане явище, з одного боку, як особистісну ідентифікацію, з іншого – як колективне явище. У такому випадку, якщо відштовхуватися від позиції, що імпульс до ідентифікації йде в першу чергу від індивіда, то черговість буде наступна. Спочатку виникне потреба в самоідентифікації, а в подальшому вже ідентифікації, ототожнення з певною групою. У разі, коли процес ідентифікації ініційований зверху, варто очікувати зворотний порядок дій. Крім того, у разі колективної ідентифікації дещо розмивається процес усвідомленості, оскільки на процес прийняття індивідом рішень можуть впливати і навіть здійснювати авторитетний тиск й інші представники як певних груп інтересів, так і соціуму загалом.

Нагадаємо, що за часів існування СРСР на соціалізацію та самоідентифікацію індивіда значний вплив справляло таке явище як «громадська думка». Саме вона була негласним розпорядником основних принципів і установок у суспільстві з позиції моральних, етичних норм, а також загальноприйнятих правил розвитку і становлення людини як особистості в межах такої новоствореної на той момент історичної спільноти, як «радянський народ».

Також слід зазначити, що при вивченні політичної ідентифікації важливу роль відіграють антиномії, які проявляються в тому, що мислення використовує понятійний бінарнізм, так звані бінарні опозиції в якості непереборних протиріч пізнання. Найбільш поширеними з них є стабільність і мінливість, раціоналізм та ірраціоналізм, індивідуалізм і ком'юнітаризм, партикуляризм та універсалізм, локалізм і глобалізм. Співвідношення кардинально протилежних, полярних точок зору пов'язано не зі спробами їх самоусунення, а навпаки, передбачається пошук способів взаємодії та пошуку компромісів у межах системи, в якій вони існують. Оскільки існування даних протиріч розкриває саму суть

політичної ідентифікації, яка ґрунтується перш за все на праві вибору і подальшої реалізації індивідом власних уподобань.

Однак заради справедливості слід зазначити, що на можливості ідентифікації може здійснювати істотний вплив і тип політичного режиму. Так, в умовах демократії закон і можливості вибору є безперечними, оскільки плюралізм і верховенство права є пріоритетними в межах даного режиму. Що ж стосується авторитаризму, то можливість ідентифікації тут може бути обмежена з боку держави або ж нав'язана з боку керівництва і груп впливу.

Але в будь-якому випадку питання ідентифікації індивіда незалежно від політичного режиму, в якому він співіснує з іншими, рано чи пізно стане визначальним на шляху його особистісного розвитку і становлення зв'язків з соціумом. Якщо в умовах демократії ідентифікація носить поступальний характер і є природним індикатором соціалізації індивіда та залучення його в життя суспільства і держави, то авторитарний режим може стати каменем спотикання в питанні ідентифікації.

Куди більш складності в питаннях ідентифікації для індивіда несе тоталітарний режим. В умовах закритості, обмеженості або навіть відсутності альтернативних каналів інформації, монізму держава уповноважує себе самостійно здійснювати визначальний, зокрема колективний, вибір без отримання офіційної згоди від населення щодо делегування своїх повноважень. Показовим тут буде приклад Радянського Союзу, коли питаннями ідентифікації неоднорідного населення країни зайнялася правляча ідеологічна верхівка, яка на фундаменті багатонаціонального суспільства спробувала штучно сформувати єдиний наднаціональний конструкт. Саме різниця в поглядах, принципах і позиціонуванні, відсутність єдиної культурної та історичної традиції, тобто універсальних системоутворюючих чинників, а також нехтування цими розбіжностями, штучність процесу ідентифікації та примусова підміна понять стали одними з ключових причин розпаду СРСР. Погляньмо на цей аспект більш детально.

Датою створення СРСР вважається 30 грудня 1922 р., коли договір про об'єднання в союзу державу був затверджений. Спочатку його уклали чотири сторони – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Білоруська

Соціалістична Радянська Республіка і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Згодом союзний договір був змінений і доповнений, а до складу СРСР увійшли інші республіки, останніми з яких в 1940 р. стали країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія). Загалом Радянський Союз складався з 15 республік, більшість з яких раніше не характеризувалися історичною або культурною єдністю.

Що стосується населення СРСР, то як мінімум воно було неоднорідним, а за фактом різношерстим і представлено різноманітними національними, етнічними, релігійними, мовними групами. У зв'язку з чим радянській владі необхідно було уніфікувати представників різних спільнот і максимально згладити конфліктні моменти в процесі розбудови радянського суспільства і співіснування системи окремих індивідів в межах однієї держави. Тому введення в обіг терміну «радянський народ» на той момент стало «вакциною» від внутрішніх конфліктів, які могли стати природним сценарієм розвитку для непідготовлених різнорідних громадських груп особливо в умовах штучно створеної системи «вакуумного співіснування».

Про створення нової історичної спільності «радянського народу» йде офіційна згадка в брежневській конституції 1977 р., що була ухвалена на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 р.

Як зазначено в розділі 3 Конституції: «У СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство... Це – суспільство зрілих соціалістичних суспільних відносин, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей – радянський народ» [3].

З цього моменту даний термін почав використовуватися як наднаціональний конструкт, який об'єднував представників усіх націй, народностей, національних та етнічних груп країни. Його істотною відмінністю від ряду загальноприйнятих суспільних утворень стала відсутність універсальних системоутворюючих чинників, таких як мова, нація, історичне минуле, релігія, культурна спадщина тощо.

Зокрема, населення кожної з союзних республік протягом десятиліть і більше використовувало свою рідну і зрозумілу для кожного мову, яка в більшості своїй у корені відрізнялася від російської, що була визначена як офіційна в

СРСР. Історичне минуле також істотно різнилося. Кожна з республік пройшла свій індивідуальний шлях до формування державності та консолідації нації всередині країни. Це ж стосується і культурної спадщини. Значна кількість націй і народностей, які увійшли до складу СРСР, мали відмінні традиції, звичаї, цінності, які формувалися з моменту їх зародження, а деякі навіть зберегли свій автентичний характер і до сьогоднішнього дня. Також не можна обійти стороною і конфесійне питання, яке могло стати осередком небезпеки в контексті розпалювання міжконфесійної ворожнечі. Адже проблема співіснування на стику світових релігій, різних форм їх розгалуження і конфесійних груп могла стати вирішальною в СРСР. Тому, не будучи офіційно проголошеним елементом ідеології, але таким, що активно підтримувався партійною верхівкою, у СРСР вкоренилася пропаганда атеїзму як світогляду, який заперечує релігію як таку.

І якщо питання з релігією хоч неформально, але було упорядковане, то відсутність інших системоутворюючих чинників зовсім не сприяла розвитку новоствореної держави. Тому керівництвом СРСР було вжито низку заходів для формування «радянського народу» як нової історичної спільності, що покликані були консолідувати та уніфікувати населення країни.

Одним з таких стало створення нового формату радянських шкіл, які, крім того, що були інструментом передачі культурних цінностей, ще і займалися вихованням дітей у певній системі норм людських відносин. Вони послужили в якості одного з ключових механізмів створення «радянського народу».

Тут же варто згадати про формування таких громадських рухів, як жовтєнята, піонери, комсомольці. Їх діяльність забезпечувалася державною підтримкою і характеризувалася ідеологічною індоктринацією та вихованням відданості радянській державі. Діяльність цих організацій обумовлювалася в першу чергу політичною складовою. З малих років у кожній дитині зрощували представника «радянського народу», який у своїй подальшій діяльності спирався на отримані в дитинстві стовпи розуміння про радянську державу та єдність народу. Тодішня структура суспільного життя вибудовувалася таким чином, що для отримання дивідендів у вигляді кар'єрного зростання і поліпшення добробуту кожного громадянина необхідно було стати членом кожної організації в обов'язковому порядку.

По-друге, до процесу об'єднання та уніфіка-

ції населення СРСР підключилася армія. З моменту її виникнення до служби залучалася велика частина чоловічого населення країни. Причому розподіл здійснювався таким чином, щоб призовники служили в частинах, віддалених від місць постійного проживання.

Подібна ситуація склалася і з розподілом молодих фахівців після закінчення вищих навчальних закладів. Як показувала практика, випускникам було складно залишитися в рідному місті, оскільки їх в обов'язковому порядку направляли відпрацювати декілька років до іншого міста, регіону або навіть республіки. Таким чином радянська влада намагалася відтворити симбіоз у неоднорідному суспільстві.

По-третє, у СРСР приділялася значна увага облаштуванню великих міст, куди залучалися фахівці з різних регіонів, що в той же час сприяло формуванню центрів міжнаціональних контактів. На основі міжособистісних контактів почали формуватися тісні міжнаціональні зв'язки, що ґрунтувалися на сімейних відносинах.

Особливу роль у формуванні наднаціонального конструкту грали ЗМІ. Як відомо, інформація, яку вони ретранслювали населенню, була заангажована і носила односторонній характер. Але за умов відсутності повноцінних альтернатив і сформованого критичного мислення у громадян, мас-медіа ретранслювали надиктований «зверху» об'єднуючий дискурс, активно впроваджуючи ідею спільності «радянського народу», яка підкріплювалася ідеологічною складовою цінності побудови «великої наддержави».

Також для згуртованості і формування суспільства однорідності, держава активно залучала населення в так зване «єдине народне господарство», яке створювалося на протиставленні капіталізму і підкріплювалося пропагандистськими заявами про руйнівну його силу стосовно «радянського народу» і рівноправності громадян, класової дискримінації, а також про небезпеку перетворення на «придаток світової капіталістичної системи». До того ж, створення нової універсальної економічної системи також базувалося на ілюзії проникнення так званого зовнішнього ворога, здатного дискредитувати надбані блага та цінності. У цьому разі подібні заяви радянська влада підкріплювала, по праву сказати, значним пакетом соціальних зобов'язань, який слугував вагомим доказом декларованої турботи про «радянський народ».

Крім того, варто зазначити, що для форму-

вання нової історичної спільності у вигляді «радянського народу» ще за часів Й. Сталіна ідеологічно почав створюватися «культ народу» як опорної точки консолідації та самоідентифікації розрізненого суспільства. У цьому разі мова йшла не про етнонаціональну складову, а про новий цивілізаційний сенс з ухилом на соціально-політичний компонент, де народ визначався як більшість населення незалежно від національної ознаки.

До того ж, якщо розглядати побудову «радянського народу» як нового проекту, то для його реалізації необхідна була так звана спільна справа, яка здатна стати прикладом наслідування для суспільств інших держав. Принциповою відмінністю в даному контексті є не сліпа пропаганда щодо великого народу, а та вимірна величина, реальність якої, на думку ідеологів режиму, здатний відчувати на собі кожен через величезну спільну працю. На думку радянської влади, саме колосальна праця здатна була перетворити мільйони людей на нову соціально-політичну спільність і сформувати нову систему, де кожен буде нести взаємну відповідальність, що допоможе подолати партикуляризм.

Слід зауважити, що у радянський період широко використовувалося визначення нації, дане ще Й. Сталіним, яке описувало такі ознаки «радянського народу» як новоствореної радянської нації. З основних слід виокремити єдність території, мови міжнаціонального спілкування, якою було визначено російську, єдину економічну систему, так зване народне господарство. Така ознака як спільність національної культури розумілася як спільність соціалістичної ідеології – ключового напрямку розвитку держави. Її видозміни тісно пов'язані були зі зміною керівництва країни. І за оцінками навіть радянських ідеологів та культурологів, якість розвитку культурних процесів у суспільстві з кожним десятиліттям деградувала, що безпосередньо позначилося на рівні консолідації суспільства і ставило під сумнів формування історичної спільності «радянського народу».

Про штучність об'єднуючих процесів у СРСР свідчать також прагнення ідеологів режиму уніфікувати спроби самовизначення окремих індивідів в єдиний образ радянського громадянина, який наділявся б єдиними для всіх особистісними якостями. Перш за все мова йшла про патріотизм і про популярний на той момент у Радянському Союзі інтернаціоналізм. І якщо в перші десятиліття існування СРСР подібні

наміри з боку керівництва підкріплювалися стійким розвитком економіки народного господарства, то в наступні роки, особливо в періоди «Застою» та «Перебудови», міф про універсальність основ особистісних якостей радянського народу поступово розвінчувався. Наприклад, якщо такий метод ведення політики як «уравнилівка» раніше поширювався на переважну більшість населення країни, то з часом у взаєминах людей, які займали різні посади, почала вибудовуватися зовсім інша система патрон-клієнтських відносин, що спричинило сегментацію та руйнування універсальної моделі радянського народу як такої.

Однак для гармонізації відносин у багатонаціональному суспільстві, а тим більше побудови єдиної нації в межах новоствореної держави цих кроків було недостатньо. Оскільки перш за все вони не розглядали теми, що сприяють адекватному розумінню фундаментальних основ створення нового наднаціонального конструкту.

Зокрема, у процесі ідеологічної розробки нового проекту нації в СРСР не торкалися питань сутності культури і національної культури як такої, не займалися ретроспективним дослідженням національних культур народів, що входили до складу Радянського Союзу. Ігнорувалися питання взаємодії окремих націй, а також виникнення, розвитку та впливу діаспор на життя радянського народу. Не приділялося належної уваги проблемі заміщення населення етнічно іншим, яке ідентифікувало себе з іншими націями.

Крім того, ігнорувалися питання інтеграції багатонаціонального історичного минулого в єдину культуру з подальшим її становленням і розвитком, проблеми вивчення генетичного ядра націй, їх своєрідності та неоднорідності, відмінностей народів за статистичними даними, адекватного розуміння в цілому понять нації та цивілізації, точок їх дотику і взаємного впливу.

Також варто звернути увагу і на політичний аспект формування наднаціонального конструкту в СРСР. Перш за все мова йде про неможливість реалізації функції управління і тотальну відсутність залученості народу до політичних процесів всередині країни. Тоді населення сприймалося як суб'єкт економічної діяльності, а до політичних питань створення і управління державою доступ був закритий. З одного боку, подібні дії політичне керівництво країни виправдовувало небажанням сіяти конкуренцію в суспільстві. Але з іншого, неможливість участі породжувала нові проблеми, а саме: радянський

громадянин переставав відчувати свою причетність до розвитку країни в цілому і конкретним її досягненням зокрема. У більш тривалій перспективі громадяни могли б перестати себе ототожнювати з державою, в якій вони проживають, і відчувати себе складовою єдиного соціального конструкту. А, отже, про побудову нового універсального наднаціонального конструкту в таких умовах не може йти ніякої мови.

З перерахованого вище виходить, що такий наднаціональний конструкт як «радянський народ» не можна позначити терміном «нація» в її класичному вигляді. Через десятиліття його формування на теренах СРСР владі так і не вдалося консолідувати суспільство до рівня нації. Воно так і залишилося соціально обумовленою історичною спільністю. До того ж, за весь період існування СРСР ідеологам режиму так і не вдалося адекватно висвітлити відмінність явищ «нація» і «народ», що спричинило кризу та стало однією з причин, у зв'язку з якою процес становлення такої історичної спільності як «радянський народ» перервався.

Соціальна криза, що склалася наприкінці 1980-х рр. в СРСР могла привести до двох сценаріїв розвитку подій. Перший – це відмова від ідентифікації, що супроводжується низкою факторів, які ускладнюють для індивіда процес самоідентифікації. Американський психолог Е. Еріксон у даному контексті виокремлює два зовнішніх фактори соціального середовища, які впливають на формування ідентичності, та передумови виникнення яких були все більше очевидними в період «Перебудови». Це різкі політичні зміни та інформаційний вибух, які здатні були спровокувати кризу ідентичності або ж формування негативної ідентичності, яка пояснюється прагненням індивіда до ідентифікації через заперечення, проте не ототожнюється з кризою ідентичності [10].

Якщо припустити, що це і було початковим задумом радянської влади в питанні формування «радянського народу», тобто тотальної ідентифікації з тими, ким індивіди найменше хотіли стати, то й тут не було враховано важливий момент. Негативна ідентичність допомагає захиститися від ідеалів, які нав'язуються зверху, і визначити свою політичну нішу. Але як зазначалося раніше, процес залучення громадян СРСР до політичного життя та процесу ухвалення політичних рішень був нульовим, а, отже, питання само-

визначення в такому форматі також з часом зайшло би в глухий кут.

Тому якщо повернутися до питання відмови від самоідентифікації, то даний варіант також виглядає малоймовірним, оскільки історична спільність «радянський народ» до кінця 80-х сама себе вичерпала. Ідеологічно вона перестала підкріплюватися, а внутрішньополітичні зміни сприяли формуванню і поширенню демократичних тенденцій та відособленості радянського суспільства.

Саме поява та розповсюдження національно-демократичних тенденцій були другим можливим сценарієм виходу з соціальної кризи, який згодом став дійсністю. Відсутність єдиного курсу, принципів та ідеалів розвитку радянського народу спровокували певний відкат, що проявився в поверненні до ідентифікації громадян за національною ознакою в межах тих держав, які існували до утворення СРСР.

З огляду на вищевикладене можна констатувати, що поява такої історичної спільності як «радянський народ», так і не стала універсальним інструментом у формуванні нового наднаціонального конструкту на теренах СРСР. До того ж, штучне насадження ідеї єдності та однорідності радянського суспільства без розбудови культурного та історичного підґрунтя не тільки не сприяло консолідації радянського суспільства, але й стало одним з чинників розпаду Радянського Союзу. Проте присутність у пострадянському сьогоденні радянського минулого є невід'ємною складовою сучасного життя в деяких країнах колишнього СРСР. Воно проявляється у стилі державної пропаганди, поясненнях політичної аналітики, масовій культурі та навіть риториці соціальних протестів.

Крім того, з активізацією національно-демократичних рухів влада центру в регіонах у часи «Перебудови» слабшала. Тому під час зростання рівня конфліктогенності на окремих територіях СРСР (Карабахський конфлікт 1988 р., Тбіліські події 1989 р., події у Вільнюсі 1990 р.) вирішити національні питання силовим шляхом вже не вдавалося.

Вивчивши численні дослідження щодо ставлення громадян до розпаду СРСР, які проводилися за останні 28 років на території пострадянського простору, зокрема його європейської території, і серед держав, що офіційно проголосили курс на євроінтеграцію, можна побачити таку тенденцію.

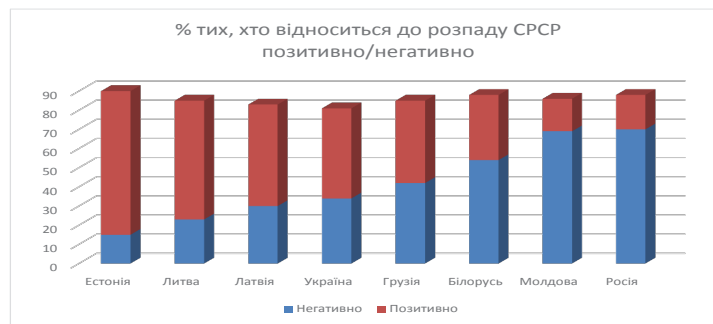

Рис. 1. Характер відношення до розпаду СРСР

Дані діаграми свідчать про те, що політика СРСР щодо ідентифікації громадян як «радянського народу» не стала універсальним фактором для консолідації різноманітного в національному та етнічному розумінні суспільства. Більшість європейських та євроінтегрованих країн, які увійшли до складу новоствореної держави (Естонія, Литва, Латвія, Україна, Грузія), оцінюють розпад СРСР як позитивний фактор. Отже, у них здебільшого відсутня ностальгія за радянським минулим, а ідентифікація себе як «радянського народу» не стала універсальною і не прижилася в зазначених країнах та йде в минуле.

Більш негативну оцінку процесу розпаду Радянського Союзу дають громадяни Білорусі та Молдови. І якщо в першому випадку вона обумовлена укладенням договору про союзню державу з Російською Федерацією, яка, як буде сказано пізніше, найбільш негативно з усіх проаналізованих країн оцінює розпад СРСР. То в другому, негативне ставлення до розпаду Радянського Союзу громадянами Молдови обумовлено різким падінням економічного розвитку країни і, як наслідок, добробуту громадян.

Сьогоднішній стан у цих країнах більшою мірою визначається тим, що Фредрік Джеймсон назвав «зникненням почуття історії», коли, втрапивши здатність утримувати своє минуле, люди починають жити у «сьогоденні, що повторюється» [2].

Що ж стосується Росії, то як правонаступниця СРСР вона багато в чому продовжила курс на консолідацію різних народів, народностей та етнічних груп всередині однієї держави, оскільки саме в Росії, порівняно з іншими державами пострадянського простору, їх кількість перевищує в рази. Відзначається, що більшість методів зі створення нової спільності запозичена нинішнім керівництвом країни з СРСР, у зв'язку з чим значна кількість експертів висловлюють своє побоювання щодо можливих перспектив розпаду і самої Росії за прикладом Радянського Союзу.

Таким чином, після розпаду СРСР характер ідентифікації в державах пострадянського простору був змінений разом з руйнуванням ідеологічного ладу. На перший план повернулися такі системоутворюючі чинники, як культура, історична спільність, нація, релігія, мова.

Резюмуючи вищевикладене, можна зробити такі **висновки**:

1. Створення наднаціонального конструкту, названого «радянським народом», який об'єднував представників усіх націй, народностей, національних і етнічних груп країни без урахування універсальних системоутворюючих чинників, таких як мова, нація, історичне минуле, релігія, культурна спадщина, стало помилковим рішенням керівництва СРСР і не призвело до консолідації різноманітного суспільства.

2. Штучно створена історична спільність, що ґрунтувалася на примусовій колективізації та проголошеному «культі народу», а пізніше і пропаганді, не стала життєздатним соціальним утворенням, а породила в подальшому кризу ідентифікації, що спровокувала ріст національно-демократичних тенденцій та розпад Радянського Союзу.

3. Ігнорування відмінностей і примусова ідентифікація, яка була нав'язана ідеологічною верхівкою СРСР різним націям, що входили до складу новоствореної держави, лише відстрочила процес конфронтації як всередині суспільства, так і з політичним керівництвом країни.

4. Категорія «зміна поколінь» як осмисленість часу перестала працювати. Оскільки кожне нове покоління в СРСР не тільки нічим не відрізнялося від попереднього, але й не сприймало це як проблему.

5. Універсалізм у підході до формування нових наднаціональних конструктів без урахування специфіки культурних та історичних особливостей окремих народів і народностей продемонстрував свою нежиттєздатність у довгостроковій перспективі розвитку суспільства і держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / пер. с англ. А. Башкирова. Москва : ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2003. 444 с.
2. Джеймисон Ф. Марксизм и интерпретация культуры / пер. с англ. Москва, Екатеринбург : Кабинетный ученый, 2014. 414 с.
3. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ, 1977.
4. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества. Санкт-Петербург : Ид-во С.-Петерб. ун-та, 2002. 258 с.
5. Семененко И. С., Лапкин В. В., Пантин В. И. Идентичность в системе координат мирового развития. Полис. Политические исследования. 2010. № 3. С. 40–59.
6. Семененко И. С. Политическая идентичность в контексте политики идентичности. Москва : ИМЭМО РАН, 2011. 208 с.
7. Соболев Т. В. Проблема формирования социальной идентичности в условиях глобальных общественных изменений. Киев : Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, 2013. С. 212–219.
8. Райгородский Д. Я. Теории личности в западно-европейской и американской психологии. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1996. 480 с.
9. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Психоаналитические этюды / сост. Д. И. Донской, В. Ф. Круглянский. Минск : Попурри, 1999. С. 449–481.
10. Эриксон Э. Х. Идентичность: юность и кризис / пер. А. Д. Андреева. Москва : Летний сад, 2000. 509 с.
11. Erikson E. H. Identität und Lebenszyklus. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1980. 223 p.
12. International Encyclopedia of the Social Sciences. URL: <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>.

REFERENCES

1. Byukenen, P. Dzh. (2003). *Smert Zapada [Death of the West]*. Moscow: ООО “Izdatelstvo AST”; Sankt-Peterburg: Terra Fantastica [in Russian].
2. Dzhejmison, F. (2014). *Markszim i interpretaciya kultury [Marxism and the interpretation of culture]*. Moscow, Ekaterinburg: Kabinetnyj uchenyj [in Russian].
3. Konstituciya (Osnovnij Zakon) Soyuzu Radyanskih Socialistichnih Respublik [Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics]. (1977). Kiyiv [in Ukrainian].
4. Popova, O. V. (2018). *Politicheskaya identifikaciya v usloviyah transformacii obshestva [Political Identification in the Transformation of Society]*. Sankt Peterburg: Id-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].
5. Semenenko, I. S., Lapkin, V. V. & Pantin, V. I. (2010). Identichnost v sisteme koordinat mirovogo razvitiya [Identity in the coordinate system of world development]. *Polis. Politicheskie issledovaniya – Polis. Political Studies*, 3, 40–59 [in Russian].
6. Semenenko, I. S., Fadeeva, L. A., Lapkina, V. V. & Panova P. V. (2011). *Politicheskaya identichnost v kontekste politiki identichnosti [Political Identity in the Context of Identity Politics]*. Moscow: IMEMO RAN [in Russian].
7. Sobol, T. V. (2013). *Problema formirovaniya socialnoj identichnosti v usloviyah globalnyh obshestvennyh izmenenij [The problem of the formation of social identity in the context of global social change]*. Kiev: Kievskij nacionalnyj universitet im. Tarasa Shevchenko [in Russian].
8. Rajgorodskij, D. Ya. (2016). *Teorii lichnosti v zapadno-evropejskoj i amerikanskoj psihologii [Personality Theories in Western European and American Psychology]*. Samara: Izdatelskij Dom “BAHRAH” [in Russian].
9. Frejd, Z. (1980). *Grupповaya psihologiya i analiz ego [Group Psychology and Ego Analysis]*. Moskva [in Russian].
10. Erikson, E. H. (2017). *Identichnost: yunost i krizis [Identity: Youth and Crisis]*. Moskva: Letnij sad [in Russian].
11. Erikson, E. H. (1980). *Identität und Lebenszyklus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
12. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved from <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>.

Лавриненко Ганна Андріївна

Кандидат політичних наук, доцент
Київський університет імені Бориса Грінченка
04053, м.Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2

Email: annalavrynenko1990@gmail.com

Цитування: Лавриненко Г. А. Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С. 5-14.

Citation: Lavrynenko, H. A. (2019). Spilnist «radianskyi narod» yak universalna politychna identychnist hromadian SRSR [Community «soviet people» as the universal political identity of the Soviet Citizens]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (11), 5-14.*

Стаття надійшла / Article arrived: 05.10.2019

Lavrynenko Hanna

Ph.D. of Political Sciences, Assoc. Prof.
Borys Grinchenko Kyiv University
18/2, Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7705-6545

Схвалено до друку / Accepted: 04.11.2019

«Приватне Я» в ситуації «зникнення» Іншого: парадокс надлишковості

Олена Ходус, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті дослідницький інтерес сфокусований на проблемі організації приватного порядку життя, який утворюється і змінюється у складній взаємодії «власного Я» з Іншим. Стверджується, що в умовах інформаційно-медійного суспільства, доповненого неоліберальною ідеологією, приватність як те, що зазвичай перебуває поза зоною видимості і потребує певної «обрамленості», навпроти, заявляє про себе у форматі «публічного обґрунтування» – публічно організованої події (у термінології Л. Тевено), тобто сучасна суб'єктивність демонструє радикальну відкритість «приватного Я». Зазначено, що ознакою саме такої конфігурації сучасної приватності стає надмірність/«надлишок внутрішнього», спрямованого назовні. Ідеться про еґотичне самовираження, яке стає сьогодні певною нав'язливою ідеєю і спонукає індивіда відкривати/маніфестувати свій приватний світ (найінтимніші почуття, бажання, думки, дії, речі, слова, практики). З огляду на це запропоновано додати до онто-феноменального маркування приватного принципово нові категорії, як «видимість», «транспарентність», «експануємість». Доведено, що ця онтологічна перверзія виявилась можливою внаслідок трансформації взаємовідносин між Я та Іншим так, нібито світу Іншого не існує, точніше – скасовується інакшість, негативність Іншого, яка зазвичай потребує відчуженості, приховування, потаємності, відокремленості. Визначено, що формально структура Іншого зберігається, але відбувається порушення самої системи сприйняття. І якщо у практичному плані, на рівні фактичного прояву інакшість ніколи не може бути усунена (завжди потрібний той, хто підтверджує наше власне існування), то в екзистенційному сенсі Інший для сучасного суб'єкта вже не є самоочевидним фактом («відсутній Інший», «статистичний Інший», «штучний/медіатизований Інший»).

Ключові слова: *емансипація суб'єктивності, приватність, постсоціальність, прагматичні режими, «новий індивідуалізм», деконструкція, інтерсуб'єктивний зв'язок Я – Інший*

«Private Self» in the situation of the «disappearance» of the Other: the paradox of redundancy

Olena Khodus, Oles Honchar Dnipro National University

The article is devoted to the study of the problem of organizing the private life, which is formed and changed in the complex interaction of the Self with the Other. It is claimed that in the present mode of production of subjectivity there has been a significant performance related to the extension of the “private self”. It is emphasized that the problem of our time is not in itself privacy or even the ease with which digital technologies facilitate access to the intimate, hidden aspects of our lives, but the loss of the individual’s ability to live in private as such, loss of privacy, autonomy, fear of remaining Alone with you, reducing the need to hide something. The consequence of this is the desire for a life «alone with everybody», which is a clear result of particular conflicts of individual and collective subjectivity. It is determined that the «scattering» of private semantics throughout the «social body» was a natural result of a specific ontology of the present time, which is denoted by the (re)configuration of the intersubjective connection of the Self - the Other, namely, the redefinition of the status of the Other (Great Other and various «real» others - authorities from the environment of the subject) against the background of «over-sufficiency» of the Self. The post-social, simulation, hyper-real order of constructing the I-Other relationship is emphasized. Such its properties condition a situation of potential (in)attention to the Other, (in)certainty of the Other, radical «liquidation of the Other». It is stated that in the situation of «missing Other», «statistical Other», «artificial / mediated Other», the limits and limits of one’s Self are questioned, that is, the sense of «secret life» disappears. It is said that private life is organized today in the format of a «publicly organized event» (in terminology by L. Theveno). It is determined that as the subject becomes involved in the most public mode of interaction, his attitude towards himself will find manifestation in the mode of expressive desire for self-expression, which can often acquire quite bold and frank forms of self-objectification. It is justified that in any case such a construction of privacy is marked by obvious redundancy. On the one hand, it turns out to be a kind of spectacle made up of various visually designed elements – personal stories, cases from private everyday life, personal emotional and

physical representations aimed at creating an «impression». On the other hand, excess privacy, being the epiphenomenon of modern techno-capitalism of the neoliberal sense, emerges as an effective resource for utilitarian (self)exploitation and potential commercialization of self.

Keywords: *emancipation of subjectivity, privacy, post-sociality, pragmatic regimes, «new individualism», deconstruction, intersubjective connection the Self – the Other*

«Приватное Я» в ситуации «исчезновения» Другого: парадокс избыточности

Елена Ходус, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье исследовательский интерес сфокусирован на проблеме конституирования приватного порядка жизни, который образуется и изменяется в сложном взаимодействии отношений «собственного Я» с Другим. Утверждается, что в условиях информационно-медийного общества, дополненного неолиберальной идеологией, приватность как то, что, как правило, находится вне зоны видимости и требует определенной «обрамленности», напротив, заявляет о себе в формате «публичного обоснования» – публично организованной события (в терминологии Л. Тевено), то есть современная субъективность демонстрирует радикальную открытость «приватного Я». Отмечается, что признаком именно такой конфигурации современной приватности становится избыточность/«избыток внутреннего», направленного вовне. Речь идет об эгоистическом самовыражении, которое приобретает сегодня характер навязчивой идеи и побуждает индивида открывать/манифестировать свой приватный мир (интимные чувства, желания, мысли, действия, вещи, слова, практики). С учетом указанных обстоятельств предложено добавить к онто-феноменальным маркерам приватного принципиально новые категории – «видимость», «транспарентность», «экспануемость». Доказано, что такая онтологическая перверсия оказалась возможной в результате трансформации взаимоотношений между Я и Другим так, будто мира Другого не существует, точнее – устраняется инаковость, негативность Другого, которая, как правило, требует отчуждения, сокрытия, сокровенности, уединенности. Установлено, что формально структура Другого сохраняется, но происходит нарушение самой системы восприятия. И если в практическом плане, на уровне фактического проявления инаковость никогда не может быть устранена (всегда нужен тот, кто подтверждает наше собственное существование), то в экзистенциальном смысле Другой для современного субъекта уже не является самоочевидным фактом («отсутствующий Другой», «статистический Другой», «искусственный/ медиатизированный Другой»).

Ключевые слова: *эмансипация субъективности, приватность, постсоциальность, прагматичные режимы, «новый индивидуализм», деконструкция, интересубъективная связь Я – Другой*

Постановка проблемы.

Характерною ознакою сучасності виступає надмірна зосередженість індивіда на власному Я, що спричиняє граничну персоналізацію усіх сфер життя, породжує запит на вільне (само)здійснення у душі цінностей «нового індивідуалізму». Там, де йдеться про новий індивідуалізм (З. Бауман, Д. Белл, А. Етціоні, К. Леш, Ж. Ліповецькі, А. Макінтайр, Ч. Тейлор), мається на увазі не стільки ліберальна ідеологія концентрації на особистих інтересах, які, до речі, не заперечують колегіальності, конвенційності і розумного (само)обмеження заради інтересів групи, скільки комплекс ідей, що обґрунтовують надзвичайно зростаючу свободу особи виступати суб'єктом власного життя, бути вільним у своїй соціальній дії. Тут варто підкреслити, що життя у стилі «нового індивідуалізму» – це не просто емансиповане

життя у форматі «я сам», де все визначає особистий інтерес і досвід. У даному випадку ключовим екзистенційним лейтмотивом особистісного буття стає конструкція «я-сам-для-себе». Тобто йдеться про емансипацію нарцисичну, сутнісною особливістю якої, за Ж. Ліповецькі, виявляється «безпрецедентне захоплення власним «Я»», «прагнення зробити благополуччя власного «Я» самоціллю» [20, с. 85, 87] і водночас – тотальна байдужість до іншого (буквально «залиште мене у спокої!» [20, с. 76]). Зважаючи на це, Ж. Ліповецькі зауважує: «Самотність стає буденним явищем, банальністю того ж рівня, що і щоденні наші заняття» [20, с. 76]. У такому соціокультурному контексті святкування «Дня самотності» вже не сприймається нами як щось незвичайне, на кшталт «Дня байбака», «Міжнародного дня без інтернету», «Всесвітнього дня комплементу» і навіть «Дня селфі», напроти,

це вже реальність, що свідчить про зростаючу цінність індивідуального життя автономної/відокремленої людини, котра нарешті відстояла своє право «бути залишеним на одинці» (за висловом американських юристів С. Уоррена і Л. Брендіса).

Спираючись не цей пасаж, можна стверджувати, що новий індивідуалізм спричиняє радикальну деконструкцію інтерсуб'єктивного зв'язку Я – Інший. Деконструкція у даному контексті розуміється нами у суто постструктуралістському сенсі – як техніка інтерпретативної аналітики, що «демонструє особливу чутливість до виявлення нюансів, складних нашарувань культурних кодів і значень» [29]. Узагальнено кажучи, в епістемологічному плані шлях деконструкції – це спроба пояснити/демонтувати приховані сенси, занурені у символічний порядок (інституційні структури, лінгвістичні схеми, концептуальні конструкти, дисциплінарні практики, ідеологічні наративи).

Отже, стосовно досліджуваної нами проблематики аналітична процедура деконструкції означає, з одного боку, деконструкцію сутнісної природи сучасної суб'єктивності, самості (Self), основним модусом буття якої стає буття-в-собі-і-для-себе, а з іншого – власне соціокультурних умов, що упорядковують життя людини саме у такому форматі.

Втім, проблема полягає не лише в тому, що смисложиттєвий модус сучасної людини відчутно звужився до приватної екзистенції, спричиняючи тим самим деформацію колективних соціальних зв'язків і міжособистих відносин. Більш важливим для розуміння екології сучасного життя у суб'єктивному вимірі виявляється питання: чому вільне самовизначення, яке постулює неоліберальний капіталізм, розгортається переважно в режимі гегемонії «приватного Я», унаслідок чого стрижневою рисою сучасності стає активне «захоплення» приватним не типових для себе місць/просторів/територій? Ми маємо на увазі здатність сучасної приватності існувати без усіляких обмежень (фізичних, просторових, вербальних, емоційних, тілесних). Це можна сформулювати таким чином: в умовах інформаційно-медійного суспільства, доповненого неоліберальною ідеологією, приватність як те, що зазвичай перебуває поза зоною видимості і потребує певної «обрамленості», напроці, заявляє про себе у форматі «публічного обґрунтування» – публічно організованої події (у термінології Л. Тевено [6, с. 69]). Інакше кажучи, сучасна суб'єктивність демонструє радикальну відкритість «приватного Я». У цьому зв'язку можна припустити, що проблемою нашого часу є не сама по собі приватність і навіть не та легкість, з

якою цифрові технології спрощують доступ до інтимних, прихованих сторін нашого життя, але втрата індивідом здатності до приватного існування як такого, втрата навичок відокремленості, автономності, страх залишитися наодинці із собою, послаблення потреби що-небудь приховувати, і як наслідок – гостре бажання життя «наодинці з усіма», що є виразним результируючим моментом особливих колізій індивідуальної і колективної суб'єктивності (інтерсуб'єктивного зв'язку Я – Інший).

Аналіз досліджень і публікацій.

Ґрунтовною концептуалізацією ідеологічних, культурних, економічних витоків сучасної людської суб'єктивності займаються представники різних інтелектуальних напрямів, зокрема йдеться про роботи Дж. Агамбена, Л. Альтюссера, Р. Барта, Ж. Бодріяра, Ф. Гваттарі, М. Гардта, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ж. Лакана, Ж.-Ф. Ліотара, А. Негрі, А. Рено, Р. Салецл, М. Фуко З. Баумана, Ж. Ліповецькі, С. Жижека, М. Долар, Б. Стіглера, Дж. Діна, К. Лавалья, Б. Гройса. Загальним поєднуючим моментом теоретичних позицій цих авторів є спроба осмислити суб'єктно утворюючий потенціал неоліберальної парадигми, яка радикально змінює розуміння людиною свого власного життя, принципи індивідуальної поведінки, параметри відносин соціальних суб'єктів один з одним і з суспільними інститутами. У працях цих авторів розкривається відчужена, проблематична природа неоліберального «режиму суб'єктивації». Яскраве уявлення про колізії, що супроводжують цей процес надають понятійні форми на кшталт «імплозії соціального», «смерті суб'єкта», «онтологічної нестачі», «зникнення», «бажання», «спокуси», «розчинення», «спустошення», які вживаються для (ре)інтерпретації досвіду, так би мовити, емансипованої самоті (Self).

Мета і завдання дослідження.

Відповідно мета статті полягає у спробі пояснити особливості конфігурації сучасної приватності, домінантною ознакою якої стає надмірність/«надлишок внутрішнього», спрямованого назовні. Ідеться про егоїстичне самовираження, яке стає сьогодні певною нав'язливою ідеєю і спонукає індивіда відкривати/експонувати/маніфестувати свій приватний світ (найінтимніші почуття, бажання, думки, дії, речі, слова, практики). Вочевидь, ця онтологічна перверзія виявилась можливою внаслідок трансформації взаємовідносин між Я та Іншим так, нібито світу Іншого не існує, точніше – скасовується інакшість, негативність Іншого, яка зазвичай потребує відчуженості, приховування, погамовності, відокремленості.

Виклад основного матеріалу. Отже, ми виходимо з фундаментальної передумови: конфігурація приватності як така закладається певним порядком організації взаємних залежностей Я – Інший. Це твердження ґрунтується на логіці, згідно з якою феноменальна граничність приватності є (спів)масштабною «апріорній структурі Іншого» (у термінології Ж. Дельоза [9, с. 401]). При цьому епістемологічний статус фігури Іншого може виявлятися в різноманітних онтологічних формах і символічних метафорах: Інший як прояв деякої зовнішньої інстанції (у дусі Ж. Лакана, Р. Салецл, С. Жижека), «щільної символічної структури, що утворюється із знань, очікувань, упереджень» [31], чи ідеологічних апаратів держави в трактуванні Л. Альтюссера, чи дисциплінарної системи за М. Фуко, або Інший як буквально «Інше Я», інша суб'єктивність (Ж.- П. Сартр, Е. Левінас, Е. Гофман).

У будь якому разі принципово важливим у цьому контексті є функціонал Іншого/інших стосовно Я, а саме:

1) Інший виступає чинником (від)диференціації «системи об'єктів», котрі людина прагне одноосібно привласнити, «приватизувати» («приватна власність», «приватна територія», «приватна інформація», «приватність думок», «приватність відносин»). На це, власне, вказує й конкретно-семантичне наповнення лінгвістичної конструкції приватності, яка розкриває свій зміст у лексемах «прихованого», «конфіденційного», «неофіційного». Отже, Інший виявляється конститутивною умовою підтвердження «автономного Я», виконуючи тим самим роль символічного маркування для позначення простору «особистих історій», навіть більше – роль стіни, яка, за висловом С. Жижека, «дозволяє встановлювати необхідну дистанцію, котра гарантує нам, що Інший не підійде занадто близько» [11];

2) Інший відіграє роль своєрідного «трансцендентного оператора» (термін А. Магуна), який ініціює символічне розрізнення і робить смислову розмітку феноменального поля приватності (приватної «суб'єктивності» в термінології Ж. Лакана). Засновуючись на лаканівській трактовці природи суб'єкта в системі комунікативних координат Реальне – Уявне – Символічне, можна сформулювати таке припущення: у своєму повсякденному конструюванні приватної реальності індивід завжди «природним способом» (на рівні практично-буденного знання) оцінює і сприймає деякі об'єкти і стани як приватні саме тому, що ці об'єкти (їх смисли, семантика, матеріальність) вже ідентифіковані, по-

значені, «названі» приватними в дискурсі Іншого, що розгортається у порядку Символічного;

3) наявність когнітивної фігури Іншого є підґрунтям структурної оформленості приватного буття. Залежно від того, в яких категоріях суб'єкт «прочитує» Іншого (Інший як близький, свій, чужий, (не)формальний, реальний, віртуальний тощо), формується і відповідне відчуття «приватного Я».

Таким чином, ґрунтуючись на цих теоретичних положеннях, можна припустити, що характерне для сьогодення розгортання приватного існування у прагматичному режимі «публічно організованої події» (за Л. Тевено) тісно пов'язана зі змінення екзистенційного статусу Іншого. Найбільш важливими тут видаються такі зміни.

По-перше, розпочнемо з того, що нинішні відносини Я – Інший радикально змінюються в модусі «постсоціального». Показовими в цьому плані є інтелектуальні дискусії останніх десятиліть з їхньою метафорикою «постсоціальних відносин» (К. Кнор-Цетіна), «постлюдської персонології» (Г. Тульчинський), «не-людської (non-humans) онтології» (Б. Латур, М. Каллон, Дж. Ло). Навіть такого поверхневого погляду на концептуальну карту сучасності вистачає, щоб виявити в усіх скільки-небудь впливових напрямках соціальної теорії інтерес до аналізу граничних підстав виробництва соціальності і суб'єктності, опосередкованого до того ж інформаційними і цифровими технологіями, «не-людськими» агентами. Наслідуючи тезу М. Маклуена, можна говорити, що засоби комунікації, будь-які технології, пристрої являють собою «зовнішню проекцію <...> наших фізичних тіл», виступають «розширювачем і прискорювачем нашого чуттєвого життя» [22, с. 55–56].

Одна з найбільш авторитетних дослідниць соціальних відносин у «постсоціальних суспільствах знання» К. Кнор-Цетіна використовує термін «постсоціальне» для опису особливої форми соціальності, яка виникає в результаті експансії об'єктно-центрованого середовища (об'єктуалізації у термінології К. Кнор-Цетіної [15]) у людські взаємини. На думку дослідниці, об'єктно-центроване оточення сьогодні «визначає індивідуальну ідентичність так само, як раніше її визначали спільноти і родина» [16, с. 102]. Саме тому, як вважає К. Кнор-Цетіна, об'єктні світи необхідно включити в розширену концепцію соціальності і соціальних відносин, оскільки сучасна індивідуалізація тісно переплітається з об'єктуалізацією – зі все більшою орієнтацією на об'єкти як на джерела набуття свого «Я», близькості, спільної суб'єктності і соціальної інтеграції [15, с. 279].

Прямим наслідком «ерозії одвічних соціальних відносин» (у термінології К. Кнор-Цетіної) є проблематизація самої можливості автентичного людського існування, яке виявляється опосередкованими цифровими репрезентаціями. Коментуючи характер нинішніх постсоціальних взаємин, відомий французький арт-критик Н. Бурріо зазначає: «З поширенням електронних медіа, парків розваг, зон спілкування та інших подібних форматів соціальності ми виявляємося безпорадними і знедоленими, немов лабораторні щури, приречені нарізувати круги у своїх клітинах, переходячи від одного шматка сиру до іншого» [7, с. 9]. Очевидно, що постсоціальні комунікації лише створюють видимість спілкування, насправді «позбавленого близькості, ніжності, тремтливості людських зустрічей, відваги, що дозволяє зважитися на глибокий еротичний зв'язок» [26, с. 202].

По-друге, спираючись на наведені вище аргументи цілком припустимо говорити про зміни самого типу суб'єктивності. Суб'єкт виявляється замкненим переважно сам на собі і вже неохочий ототожнювати себе з авторитетною фігурою Іншого, того самого, до кого він «може звернутися з вимогою, поставити питання або висунути претензію» [24, с. 75]. Інакше кажучи, фігура Іншого для суб'єкта вже не має тієї повноти присутності та визначального впливу, характерних для модернової картини світу. Пояснюючи специфіку сучасного суб'єктивного сприйняття іншості (світу іншого, іншої суб'єктності) С. Жижек, зокрема, пише: «Нехай інші існують, я їх поважаю, тільки нехай вони не вторгаються в мій особистий простір» [12]. При цьому ми ігноруємо інших «в самому істинному розумінні цього слова, зводячи їх до носіїв абстрактних соціальних функцій» [11]. Через усе це змінюється характер наших інтерсуб'єктивних відносин, усе більше підпорядкованих передусім обчисленню власних вигод. Не випадково соціально-філософська рефлексія останніх років тематизує «трансформацію інтимності» (Е. Гіденс), «корозію характеру» (Р. Сеннет), настання «епохи «слабких зв'язків»» і «короткострокової ментальності» (З. Бауман). Як наслідок, через «фундаментальну байдужість» і «ввічливу неухважність» [11] суб'єкт, що живе у режимі «зацікавленого собою Я», вже не потребує Іншого, як того, хто, за Е. Левінасом, встановлює феноменальну граничність «мого Я», визначає «мою ідентичність», «піддає суду мою свободу» [19]. Встановлюючи дистанцію у відносинах з Іншим, людина у такий спосіб приватизує й індивідуалізує соціальний універсум. Із цього, як стверджує І. Кудряшов, «зароджується

гіперреакція на будь-який контакт – хоч то фізичний, хоч символічний. Уже за останні два десятиліття соціальна чутливість у деяких суспільствах зросла настільки, що люди всерйоз заговорили про «об'єктивацію поглядом», «візуальне згвалтування»» [18].

Цілком очевидно, що за таких умов зовнішні форми авторитету замінюються індивідуальним авторитетом, коли «власне Я», виступаючи як суб'єкт щодо самого себе, набуває виняткового значення. Коментуючи цю тенденцію, Ж. Ліповецькі зазначає: «Моє «Я» вже не перебуває в пеклі, де мешкають чужі «Я» – з якими я змагаюсь або яких зневажаю; все сходить нанівець, без зайвого галасу й без причини, в пустелі задушливої автономії і нейтральності» [20, с. 76]. Іншими словами, перефразуючи постмодерністську метафору «смерті суб'єкта», можна впевнено говорити про «смерть Іншого» для суб'єкта [28].

Таким чином, необхідність (спів)присутності Іншого в структурі життєсвіту суб'єкта сьогодні виявляється доволі проблематичною. Формально структура Іншого зберігається, але відбувається порушення самої системи сприйняття. І якщо у практичному плані, на рівні фактичного прояву іншості ніколи не може бути усунена (завжди потрібний той, хто підтверджує наше власне існування), то в екзистенційному сенсі Інший для сучасного суб'єкта вже не є самоочевидним фактом. Як вказує Ю. Разінов, «Інший тут (як і взагалі будь-яка інакшість) значимий лише в ролі статиста (курсив наш. – О. Х.) учасника певної сценічної масовки, головним персонажем якої є «власне Я» [23, с. 35].

Резюмуємо: говорячи про відсутність, статистичність Іншого, ми фіксуємо передусім радикальну зміну екзистенційних позицій у зв'язці Я – Інший: якщо раніше суб'єкт був жорстко детермінований полем Великого Іншого, визнавав його авторитетність і право на «ідеологічний оклик», то сьогодні, коли деконструйовані будь-які ідентифікаційні метанаративи, суб'єкт сам вільний вибирати референтні для себе форми авторитету, жоден з яких не є домінуючим. При цьому іронія ситуації полягає в тому, що «ми не лише не знаємо, чим наші дії є насправді, не існує навіть глобального механізму регулювання наших взаємодій – ось що насправді означає постмодерне не-існування Великого Іншого» [13, с. 424]. На тлі втрати повноти стосунків Я – Інший, у атмосфері недовіри до усталеного соціального порядку, держави і пов'язаних з нею інститутів влади і контролю суб'єкт, тепер уже самостійно, продовжує пошуки референтного для себе Іншого – як у значенні нових

«правил гри», з якими він міг би співвіднести своє життя і які могли б адекватно пояснити все, що відбувається, так і у значенні нових спільнот, що забезпечують хоч би якийсь відчуття (спів)причетності. У цьому нам вбачається парадокс Іншого як конституента «приватного Я»: сьогодні «він не існує, проте функціонує» [25, с. 109], покінчивши при цьому зі своєю власною визначеністю.

По-третє, висловлена вище обставина приводить нас до ще одного важливого аспекту змін у зв'язці Я – Інший, безпосередньо зумовлених специфікою сучасних інститутів соціального контролю. Той факт, що суб'єкти намагаються ігнорувати позицію Іншого, який спостерігає/визначає/контролює, зовсім не означає, що символічні структури втратили свою дієвість. Використовуючи когнітивну матрицю постструктуралізму, можна стверджувати, що символічний Інший, залишаючись як транслятором соціальних смислів, так і їх джерелом, у черговий раз перевизначив «правила гри», тим самим зобов'язавши суб'єкта не лише самостійно обирати значимих Інших, але й нести відповідальність за цей вибір. По суті, йдеться про модифікацію механізмів, за допомогою яких символічний порядок маніпулює нашими бажаннями, суспільними і приватними інтересами.

Зрозуміло, що у такій ситуації говорити про повністю вільну індивідуальність і автономну суб'єктивність не доводиться: навіть якщо вибір уявляється особистою справою людини, він завжди здійснюється на основі доступного «культурного матеріалу» – домінуючих у суспільстві колективних знань, компетенцій, смаків, поглядів і переконань. Тут важливий акцент саме на тому, як людина обирає; нині цей акцент зміщується від зовнішнього контролю, що вимагає суворої відповідності нормі, до сучасних правил, які є скоріше технічними засобами, що швидко змінюються. Їх завдання – допомогти зробити «правильний вибір». Важливо підкреслити, що ефект підпорядкування встановленому порядку досягається без жодного примусу, винятково через «розкриття напрямів, за якими індивіди самотужки, з допомогою експертів або з Божою допомогою працюватимуть над якістю свого життя, прийматимуть рішення про характер і розміри наданих у відчуттях щастя, здоров'я, мудрості» [30, с. 125]. Цілком очевидно також, що експресивний характер приватності є безпосередньо пов'язаним з природою сучасної влади, ключовим механізмом реалізації якої стає спокуса.

У сучасній культурі медійної симуляції спокуса – це та ж сама влада, проте її «маневри, тактики,

техніки, диспозитиви» (слідуючи термінології М. Фуко [27, с. 190]) використовують дещо інші форми соціального примусу, точніше «спокуси». Замість репресій, прямого нагляду і контролю (шляхом обмежень, заборон, покарань) спокуса, як її описав в однойменній роботі Ж. Бодріяр [1], переходить до «символічного насильства» шляхом візуальних образів, симулякрів, інститутів експертного знання і «терапевтичних» дискурсів, що безпосередньо апелюють до кожного конкретного індивіда.

По-четверте, говорячи про «символічне насильство», в основі якого лежить постмодерністський принцип спокуси, уявляється важливим акцентувати увагу на особливому – симулятивному – порядку конструювання відносин Я – Інший, істотними характеристиками яких є не лише згадана вище постсоціальність, а й (де)центрованість, прозорість, обсценність. Як наслідок, між суб'єктом і «структурою Іншого» («априорного Іншого» або «конкретних інших» у термінології Ж. Дельоза) виникає специфічний ефект потенційної не-уважності (байдужості), тобто ситуації, коли «інший більше не сприймається як інший», коли «більше немає ніяких переходів <...> немає нічого, крім непереборних глибин, абсолютних дистанцій і відмінностей або, навпаки, нестерпних повторів, так схожих на в точності збігаються відрізи» [8, с. 406, 402]. З цієї логіки потенційного не-розрізнення випливає, що суб'єкт і його Інший розчиняються один в одному.

Низка постмодерністських авторів, зокрема Ж. Бодріяр, вважають не-уважність соціальним ефектом гіперреальності, створеної цифровими технологіями, телебаченням, новими соціальними медіа. Її відмінна риса – заміна речей, реальних людей і відносин на їхні образи і симулякри, при цьому межа між образом, симулякром і реальністю зникає. У такому контексті фундаментальних трансформацій набуває сама структура відносин Я – Інший, де «штучний» Інший (термін Ж. Бодріяра), сконструйований «формульною» медіакультурою, на відміну від «природного» Іншого, позбавляється своєї визначеності, нормативності, і що принципово важливо, своєї негативності.

Одночасно з цим (де)центрована структура Іншого, що визначає через симулякри нашу систему сприйняття, ставить під сумнів цілісність самості (Self) взагалі, для якої цілком легітимними формами буття стають удаваність, гра, імітація, інсценування, створення «враження». Суб'єкт, що експонує Іншому різноманітні симулякри «власного Я», не спроможний «ані бути самим собою, ані виявити в собі Іншого» [2, с. 181]. Сам Ж. Бодріяр називає

такий стан «хворобою аутизму», підкреслюючи в такий спосіб, що «сьогодні суб'єкт не має Іншого, він живе без двійника, навіть без тіні» [1, с. 10].

Отже, симулятивна природа сучасної медіатованої реальності «не визнає Іншого» [1, с. 10], а відтак у стані не-уважності зникає горизонт (у гайдегерівському сенсі), тобто стирається межа власного Я, пропадає відчуття «таємного життя», що спонукає радикальне розширення приватної самості, яка починає обживати занадто багато просторів. Якщо раніше індивід, опиняючись під прицілом явних і прихованих «спостерігачів», вимушений був захищати своє право на приватність. Звідси – й розуміння приватності як права людини самостійно визначати, які подробиці її життя не повинні покидати, умовно кажучи, межі її будинку. Сьогодні ж, у ситуації «відсутнього Іншого» (Р. Салецл), коли символічний Інший нестримно дезінтегрується і не розрізняє себе, втрачає свою «символічну ефективність» (С. Жижек), зникає необхідність будь-що ховати, приховувати, втаювати. У цьому аспекті сформульована колись Ф. Достоєвським формула «Бога немає, отже, все дозволено» якнайточніше характеризує сучасний стан «звільненої» приватності. Можна перефразувати цю формулу так: «Якщо немає Іншого, то що приховувати?». Словом, сьогодні ніщо не є менш приватним, ніж наше приватне життя. К. Леш справедливо пише, що завдяки засобам масової інформації «нас вже нічого не може шокувати, і менш всього інтимні одкровення про особисте життя <...> Єдина річ, заборонена в нашій культурі виставляння всього напоказ, це схильність захищати» [21, с. 156].

Таким чином, в актуальній сучасності, де «медійне» стає головним засобом наявності соціального, <...> головним каналом підключення до соціального» [17], медійно опосередкованим виявляється і приватне життя. Тим самим приватність як сфера екзистенціальної сокровенності в її соціальному, естетичному, психологічному, онтологічному, прагматичному вимірах згідно з лакановою психоаналітичною термінологією набула символічного характеру, вийшла з Уявного в Символічне. Це означає, що індивідуальний феноменальний досвід переживання приватності (інтимні речі, події, ситуації) активно репрезентується в суспільстві, перевизначається у вербальних і візуальних культурних кодах, стає «політичним», тобто видимим для влади і всіх інших. Тим самим сутнісною рисою сучасного досвіду приватності, стає, як показав Ж. Бодріяр, обценність. Як пише французький теоретик, «обценне починається пе-

редусім там, де більше немає спектаклю, де немає сцени, де все стає прозорим і безпосередньо видимим, де всяка річ виставлена в жорсткому і безжальному світлі інформації і комунікації» [4].

Для приватності подібний «трансфер» має подвійний ефект – надлишковості і нестачі одночасно. Якщо розглядати приватність з цих позицій, то з нею відбувається рівно те, про що писав у «Символічному обміні в смерті» Ж. Бодріяр: будь-який феномен існує доти, поки він є «самостійною сутністю», але щойно він стає об'єктом репрезентації, «поглинається гіперреальністю коду і симуляції» – він зникає («звільняється»), перетворюється на «операційний симулякр» [5, с. 20; 45; 47]. При цьому важливим для логіки нашого аналізу є наступне твердження Ж. Бодріяра: «Ідеальним змістом усяких таких звільнень виявляються примари» [5, с. 46]. Відтак очевидно, що в ситуації обценності «звільнене» приватне життя стає тією «примарою», так само як і публічна сфера. За С. Жижеком, у процесі публічної демонстрації інтимних деталей зникає саме публічне життя, «публічна сфера, в котрій ти дієш як символічний агент, який не зводиться до приватного індивіда, до сукупності інтимних властивостей, бажань, травм» [10].

При цьому іронія ситуації полягає у своєрідній перверзії: тепер сфера публічного репрезентує себе, використовуючи метафори, правила і драматургію приватності. Саме на цю обставину і звертає увагу І. Каспе, зазначаючи, що «чим популярнішою є установка на відособлення приватного простору, тим активніше він виноситься на «публіку»» [14]. Приватність, таким чином, перетворюється на сферу-поза-домом, тоді як публічний дискурс, навпаки, активно запозичує «мову» приватних комунікацій, внаслідок чого достає змін сам порядок Символічного.

Висновки.

Роблячи висновок, підкреслимо, що у сучасному режимі виробництва суб'єктивності відбувся істотний перформатив, пов'язаний з розширенням «приватного Я». «Розсіювання» приватної семантики по всьому «соціальному тілу» виявилось закономірним підсумком специфічної онтології сучасності, трансформації інтерсуб'єктивної зв'язки Я – Інший, зміни форми соціального контролю, пов'язаного з метаморфозами сучасної влади-знання, перевизначенням статусу Іншого (Великого Іншого та різних «реальних» інших – авторитетів із безпосереднього оточення суб'єкта) на тлі «над-достатності» власного Я. Наслідуючи Ж. Бодріяра, можна стверджувати, що «звільнена» приватність почуттів, здоров'я, тілесності, сексу-

альності, що маніфестує себе у гнучких формах, перетнула «свої штучні і насильно утримувані ззовні межі подружньої спальні, і широкий потік хлинув на вулицю, на естраду, на екрани» [1, с. 10]. Усе це – симптоми активної (ре)конфігурації приватного життя, яке упорядковується сьогодні у форматі «публічно організованої події». Мірою того як суб'єкт виявляється залученим у найбільш публічний режим взаємодій, його ставлення до себе буде знаходити прояв у модусі експресивного прагнення до самовираження, яке нерідко може набувати досить сміливих і відвертих

форм (само)об'єктивації. У будь-якому разі така конструкція приватності відзначена очевидною надлишковістю. З одного боку, вона виявляється різновидом видовища, складеного із різних візуально оформлених елементів – особистих історій, кейсів з приватної повсякденності, персональних емоційно-тілесних репрезентацій, спрямованих на створення «враження». З іншого, надлишкова приватність, будучи епіфеноменом сучасного технокапіталізму неоліберального толку, постає як дієвий ресурс утилітарної (само)експлуатації і потенційної комерціалізації Я.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бодрийяр Ж. Соблазн / пер. с фр. А. Гараджа. Москва : Ad Marginem, 2000. 319 с.
2. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / пер. с фр. Москва : Добросвет, КДУ, 2014. 260 с.
3. Бодрийяр Ж. Америка / пер. с фр. Д. Калугина. Санкт-Петербург : «Владимир Даль», 2000. 206 с.
4. Бодрийяр Ж. Экстаз коммуникации. URL: <http://ivanem.chat.ru/extaz.htm>.
5. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С. Зенкина. Москва : Добросвет, 2000. 387 с.
6. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности. Журнал социологии и социальной антропологии. 2000. Т. III, № 3. С. 66–83.
7. Буррио Н. Реляционная эстетика. Постпродукция / пер. с фр. А. Шестаков. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2016. 216 с.
8. Делез Ж. Логика смысла / пер. с фр. Москва : «Раритет»; Екатеринбург : «Деловая книга», 1998. 480 с.
9. Делез Ж. Мишель Турнье и мир без Другого. Логика смысла. Москва : «Раритет»; Екатеринбург : «Деловая книга», 1998. С. 395–442.
10. Жижек С. «Викиликс», или когда срывать маски наш долг. URL: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Vikiliks-ili-kogda-sryvat-maski-nash-dolg>.
11. Жижек С. Возлюби мертвого ближнего своего. Художественный журнал. 2001. № 40. URL: <http://moscowartmagazine.com/issue/88/article/1944>.
12. Жижек С. Казус Брейвика, или чего хочет Европа. URL: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Kazus-Brejvika-ili-chego-hochet-Evropa>.
13. Жижек С. Драгливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології / пер. з англ. Р. Димерець. Київ : ППС-2002, 2008. 510 с.
14. Каспэ И. Дом на экране: атрибуты и символы домашнего пространства в интернет-средах. Проект «Russian-Cyberspace» Института русской и советской культуры им. Лотмана (Рурский университет). Бохум, 2005. URL: http://www.ruhr-uni-bochum.de/russ-cyb/library/texts/ru/kaspe_home.
15. Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания. Социология вещей: сб. статей / под ред. В. Вахштайна. Москва : Издат. Дом «Территория будущего», 2006. С. 267–307.
16. Кнорр-Цетина К. Объектная социальность: общественные отношения в постсоциальных обществах знания. Журнал социологии и социальной антропологии. 2002. Том V, № 1. С. 101–124.
17. Костюк В. Медийное/сетевое опосредование как социальное опосредование. Топос: философско-культурологический журнал. 2014. № 2–3. URL: http://topos.ehu.lt/wp-content/uploads/2015/04/Topos-2-3_2014-Konstantiuk.pdf.
18. Кудряшов И. Аллергия на кибер-кожу: гонзо-заметка о сексуальности будущего. URL: <https://syg.ma/@ivan-kudriashov/allierghia-na-kibierkozhu-ghonzo-zamietka-o-sieksualnosti-budushchiegho>.
19. Левинас Э. Избранное: Тотальность и Бесконечное. Москва, Санкт-Петербург : Универс. кн., 2000. 416 с.
20. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / пер. с фр. В. Кузнецова. Санкт-Петербург : Изд-во «Владимир Даль», 2001. 336 с.
21. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии / пер. с англ. Москва : Изд-во «Логос», «Прогресс», 2002. 224 с.
22. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. Москва : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. 464 с.
23. Разинов Ю. Я как объективная ошибка. Самара : Универс-групп, 2006. 262 с.
24. Салецл Р. Тирания выбора / пер. с англ. В. Мазина. Москва : Издат. дом «Дело», 2014. 159 с.
25. Салецл Р. (Из)Вращения любви и ненависти / пер. с англ. В. Мазина. Москва : Художественный журнал, 1999. 208 с.
26. Слотердайк П., Хайнрихс Г.-Ю. Солнце и смерть: диалогические исследования / пер. с нем. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2015. 608 с.

27. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с франц. Москва : Касталь, 1996. 448 с.
28. Ходус Е. Приватность как локус личностного существования: актуальные тенденции. Гилея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2014. Вип. 87. С. 257–261.
29. Штегмайер В. Жак Деррида: деконструкция европейского мышления. Баланс. Герменевтика и деконструкция / под ред Штегмайера В., Франка Х., Маркова Б. Санкт-Петербург, 1999. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/shtegmayer-v/zhak-derrida-dekonstrukciya-evropeyskogo-myshleniya-balans>.
30. Яцино М. Культура индивидуализма / пер. с польск. А. Комаристова. Харьков : Гуманитарный центр, 2012. 280 с.
31. Žižek S. Ideology Is the Original Augmented Reality. How we fill gaps in our everyday experiences. URL: <http://mitp.nautil.us/feature/271/ideology-is-the-original-augmented-reality>.

REFERENCES

1. Bodriiia, Zh. (2000). *Soblazn [Seduction]*. (A. Garadzha, Trans.). Moskva: Ad Marginem [in Russian].
2. Bodriiia, Zh. (2014). *Prozrachnost zla [The Transparency of Evil]*. Moskva: Dobrosvet, KDU [in Russian].
3. Bodriiia, Zh. (2000). *Amerika [America]*. (D. Kalugin, Trans.). Sankt-Peterburg: Izd-vo “Vladimir Dal” [in Russian].
4. Bodriiia, Zh. Ekstaz komunikacii [The Ecstasy of Communication]. Retrieved from <http://ivanem.chat.ru/extaz.htm> [in Russian].
5. Bodriiia, Zh. (2000). *Simvolicheskii obmen i smert [Symbolic Exchange and Death]*. (S. Zenkin, Trans.). Moskva: Dobrosvet [in Russian].
6. Boltanski, L., & Teveno, L. (2000). Sotciologiiia kriticheskoi sposobnosti [Sociology of critical ability]. *Zhurnal sotciologii i sotcialnoi antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, III (3), 66–83 [in Russian].
7. Burrio, N. (2016). *Reliatsionnaia estetika. Postprodukciiia [Relational Aesthetics. Postproduction]*. (A. Shestakov, Trans.). Moskva: Ad Marginem Press [in Russian].
8. Delez, Zh. (1998). *Logika smysla [The logic of sense]*. Moskva: “Raritet”; Ekaterinburg: “Delovaja kniga” [in Russian].
9. Delez, Zh. (1998). Mishel Turne i mir bez Drugogo [Michelle Tournai and a world without the Other]. *Logika smysla – The logic of sense*. (pp. 395–442). Moskva: “Raritet”; Ekaterinburg: “Delovaja kniga” [in Russian].
10. Zhizhek, S. (2010). “Vikiliks”, ili kogda sryvat maski nash dolg. [WikiLeaks, or when to dismantle masks is our duty]. *Russkii zhurnal – Russian Journal*. Retrieved from: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Vikiliks-ili-kogda-sryvat-maski-nash-dolg> [in Russian].
11. Zhizhek, S. (2001). Vozliubi mertvogo blizhnego svoego [Love your dead neighbor]. *Khudozhestvennyi zhurnal – Moscow Art Magazine*, 40. Retrieved from <http://moscowartmagazine.com/issue/88/article/1944> [in Russian].
12. Zhizhek, S. (2008). Kazus Breivika, ili chego khochet Evropa. [Breivik’s case, or what Europe wants] *Russkii zhurnal – Russian Journal*. Retrieved from <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Kazus-Breivika-ili-chego-hochet-Evropa> [in Russian].
13. Zhizhek, S. (2008). *Drazhliivii sub’ekt: vidsutnii tcentr politichnoi ontologii [The Sublime Object of Ideology]*. (R. Dimerec’, Trans.). Kyiv: PPS-2002 [in Ukrainian].
14. Kaspe, I. (2005). *Dom na ekrane: atributy i simvoly domashnego prostranstva v internet-sredakh*. [Home on screen: attributes and symbols of home space in Internet environments.]. *Proekt «Russian-Cyberspace» Instituta russkoi i sovetskoi kultury im. Lotmana (Rurskii universitet) – The project “Russian-Cyberspace” Institute of Russian and Soviet Culture. Lotman (Ruhr University)*. Bokhum. Retrieved from http://www.ruhr-uni-bochum.de/russ-cyb/library/texts/ru/kaspe_home [in Russian].
15. Knorr-Tcetina, K. (2006). Sotcialnost i obekty. Sotcialnye otnosheniia v postsotcialnykh obshchestvakh znaniia [Sociality wity Objects. Social Relations in Post-Social Knowledge Societies]. *Sotciologiiia veshchei – Sociology of things*. V. Vahshtajn (Ed.). (pp. 267–307). Moskva [in Russian].
16. Knorr-Tcetina, K. (2002). Obektnaia sotcialnost: obshchestvennye otnosheniia v postsotcialnykh obshchestvakh znaniia [Object sociality: Social Relations in Post-social Knowledge Societies]. *Zhurnal sotciologii i sotcialnoi antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, V (1), 101–124 [in Russian].
17. Kostiuik, V. (2014). Mediinoe/setevoe oposredovanie kak sotcialnoe oposredovanie [Media / network mediation as social mediation]. *Topos: filsofsko-kulturologicheskii zhurnal – Topos: journal for philosophy and cultural studies*, 2–3. Retrieved from http://topos.ehu.lt/wp-content/uploads/2015/04/Topos-2-3_2014-Konstantiuik.pdf [in Russian].
18. Kudriashov, I. (2019). *Allergiiia na kiber-kozhhu: gonzo-zametka o seksualnosti budushchego. [Cyber-skin allergy: a gonzo-note on the sexuality of the future]*. Retrieved from <https://syg.ma/@ivan-kudriashov/allierghiiia-nakibierkozhhu-ghonzo-zamietka-o-sieksualnosti-budushchiegho> [in Russian].
19. Levinas, E. (2000). *Izbrannoe: Totalnost i Beskonechnoe [Totality and Infinity: An Essay on Exteriority]*. Moskva, Sankt-Peterburg: Univers. kn. [in Russian].
20. Lipovetcki, Zh. (2001). *Era pustoty. Esse o sovremennom individualizme [The Era of Emptiness. Essays on Contemporary Individualism]*. (V. Kuznecov, Trans.). Sankt-Peterburg: Izd-vo “Vladimir Dal” [in Russian].
21. Lesh, K. (2002). *Vosstanie elit i predatelstvo demokratii [Rise of the Elites and Betrayal of Democracy]*. Moskva: Izd-vo “Logos”, “Progress” [in Russian].

22. Makliuen, M. (2003). *Ponimanie media: Vneshnie rasshireniia cheloveka [Understanding Media: The Extensions of Man]*. (V. Nikolaeva, Trans.). Moskva: “Kanon-press-C”, “Kuchkovo pole” [in Russian].
23. Razinov, Iu. (2006). *Ia kak obektivnaia oshibka [I am like an objective error]*. Samara: Univers-grupp [in Russian].
24. Saletcl, R. (2014). *Tiraniia vybora [The Tyranny of Choice]*. (V. Mazina, Trans.). Moskva: Izdat. dom “Delo” [in Russian].
25. Saletcl, R. (1999). (Iz)*Vrashcheniia liubvi i nenavisti [(Per)versions of love and hate]*. (V. Mazina, Trans.). Moskva: Hudozhestvennyj zhurnal [in Russian].
26. Sloterdijk, P., & Khainrikhs, G.-Iu. (2015). *Solntce i smert: dialogicheskie issledovaniia [The Sun and Death: Dialogue Studies]*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Ivana Limbaha [in Russian].
27. Fuko, M. (1996). *Volia k istine: po tu storonu znaniia, vlasti i seksualnosti. Raboty raznykh let. [The will to truth: beyond knowledge, power and sexuality. Works of different years]*. Moskva: Kastal’ [in Russian].
28. Khodus, E. (2014). Privatnost kak lokus lichnostnogo sushchestvaniia: aktualnye tendentsii [Privacy as a locus of personal existence: actual trends]. *Gileia: naukovii visnik: zbirnik naukovikh prac – Gileya*, 87, 257–261 [in Russian].
29. Shtegmaier, V. (1999). Zhak Derrida: dekonstruktsiia evropeiskogo myshleniia. Balans [Jacques Derrida: The Deconstruction of European Thinking. Balance]. *Germenevtika i dekonstruktsiia – Hermeneutics and deconstruction*. V. Shtegmajer, H. Franko, B. Markov (Eds.). Sankt-Peterburg. Retrieved from <http://anthropology.ru/ru/text/shtegmayer-v/zhak-derrida-dekonstruktsiia-evropeiskogo-myshleniia-balans> [in Russian].
30. Iatcino, M. (2012). *Kultura individualizma [Culture of Individualism]*. (A. Komaristov, Trans.). Kharkov [in Russian].
31. Žižek, S. (2017). *Ideology Is the Original Augmented Reality. How we fill gaps in our everyday experiences*. Retrieved from <http://mitp.nautil.us/feature/271/ideology-is-the-original-augmented-reality>.

Ходус Олена Володимирівна

Доктор філософських наук, доцент
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: hodus2@ukr.net

Khodus Olena

Doctor of Philosophical sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av, Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-9566-6128

Цитування: Ходус О. В. «Приватне Я» в ситуації «зникнення» Іншого: парадокс надлишковості. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С. 15-24.

Citation: Khodus, O.V. (2019). «Pryvatne Ya» v sytuatsii «znyknennia» Inshoho: paradoks nadlyshkovosti [«Private Self» in the situation of the «disappearance» of the Other: the paradox of redundancy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 15-24.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 11.11.2019

Становление искусственного интеллекта сквозь призму биогенетического закона Геккеля

Станислав Бескаравайный, Национальная Металлургическая академии Украины

В статье рассматриваются аналогии между становлением человечества, как коллективного субъекта, и современным процессом формирования искусственного интеллекта, который так же должен иметь черты коллективного субъекта. Раскрываются факторы, которые обуславливают их изоморфизм: ИИ создается человеческой цивилизацией – потому его мышление будет воспроизводить как черты индивидуального интеллекта, так и черты структур, которые обеспечивают социализацию личности. Установлено, что биогенетический закон выступает вектором для эволюционной изменчивости технических устройств и задает те граничные условия, которые должны выполняться в процессе становления техносубъекта. Поскольку невозможно спроектировать ИИ полностью, то лишь копирование процесса возникновения человеческого разума и одновременно практик общества по накоплению и обработке информации показывает путь развития. Поскольку сейчас не выявлены все функциональные механизмы развития разума, то приходится соотносить новый, компьютерный разум с формой, с внешними проявлениями предыдущего, естественного, интеллекта. Также между указанными процессами существуют различия: 1) по сравнению со становлением человеческого интеллекта, становление ИИ более рефлекслируемое, осознаваемое; 2) принципиально иная телесность ИИ, обусловленная передачей большого объема информации между машинами; 3) обучаемость нейросетей, которая может превосходить обучаемость человека. Сейчас технологические структуры по хранению информации, которые воспринимаются нами в социально-технологическом контексте, могут стать элементами тела нового субъекта. Интернет вещей показывает возможность принципиально новой телесности, и коммуникации в нем эквивалентны неосознаваемым биохимическим процессам в теле человека. При этом копирование форм тела человека – избыточно, однако копирование манипуляторов и роботов-операторов, которые могут взаимодействовать с созданной человеком инфраструктурой, – необходимо. Показано, что интернет в целом, как единая система, – в современных условиях не может стать носителем ИИ, это скорее среда, чем субъект. Носителями ИИ должны выступить структурные единицы техносферы, которые станут выразителями тех противоречий, что являются источниками развития. Вероятно, это будут техноценозы, которые будут стремиться к достижению автотрофности, что потребует от них предельно четкого целеполагания и в итоге приведет их к статусу техносубъекта.

Ключевые слова: антропосоциогенез, онтогенез, филогенез, техносубъект, биоэпистемология, технологическая сингулярность, телесность, интернет вещей

The emergence of artificial Intelligence through the prism of Haeckel's biogenetic law

Stanislav Beskaravayny, National Metallurgical Academy of Ukraine

The article discusses the analogies between the formation of humanity as a collective subject, and the modern process of forming artificial intelligence, which should also have the features of a collective subject. It is shown that attempts to rely solely on the study of individual intelligence are unproductive. The isomorphism of anthroposociogenesis and the creation of AI is motivated by the following: AI is created by human civilization - therefore, its thinking will reproduce both the features of individual intelligence and the features of civilization that ensure the socialization of the

individual. The problem of copying consciousness is difficult to analyze, therefore, the formation of subjectivity is considered. A technosubject is a collection of devices and programs that can determine their own future. It has been established that the bio-genetic law acts as a vector for the evolutionary variability of technical devices and sets the boundary conditions that must be met in the process of becoming a techno-subject. Copying the process of the emergence of the human mind and at the same time the practice of society in the accumulation and processing of information shows the path of development. Since now all functional mechanisms of the development of the mind and consciousness have not been revealed, it is necessary to correlate the new, computer mind with the form, with the external manifestations of the previous, natural, intelligence. There are also differences between these processes: 1) in comparison with the formation of human intelligence, the formation of AI is more reflexive, conscious, 2) the fundamentally different physicality of AI, due to the transfer of a large amount of information between machines, 3) the formation of techno-subject can be completely different in speed, since the learning ability of neural networks can exceed the learning ability of a person. Now, technological structures for storing information that we perceive in a socio-technological context can become elements of the body of a new subject. The Internet of things shows the possibility of a fundamentally new physicality, and communications in it are equivalent to unconscious biochemical processes in the human body. At the same time, copying the forms of the human body is redundant, but copying of manipulators and robot operators that can interact with the infrastructure created by man is necessary. It is shown that the Internet as a whole, as a single system, in modern conditions cannot become an AI carrier, it is more a medium than a subject. The carriers of AI should be the structural units of the technosphere, which will become the spokesmen of those contradictions that are sources of development. Probably, these will be technocenoses that will strive to achieve autotrophy, which will require extremely clear goal-setting from them, and, as a result, will lead them to the status of a techno-subject.

Keywords: *anthroposociogenesis, ontogenesis, phylogenesis, techno-subject, bioepistemology, technological singularity, physicality, Internet of things*

Становлення штучного інтелекту крізь призму біогенетического закону Геккеля

Станіслав Бескаравайний, Національна металургійна академія України

У статті розглядаються аналогії між становленням людства, як колективного суб'єкта, і сучасним процесом формування штучного інтелекту, який так само повинен мати риси колективного суб'єкта. Розкриваються фактори, які зумовлюють їх ізоморфізм: II створюється людською цивілізацією - тому його мислення буде відтворювати як риси індивідуального інтелекту, так і риси структур, які забезпечують соціалізацію особистості. Встановлено, що біогенетичний закон виступає вектором для еволюційної мінливості технічних пристроїв і задає ті граничні умови, які повинні виконуватися в процесі становлення техносуб'єкта. Оскільки неможливо спроектувати II повністю, то лише копіювання процесу виникнення людського розуму і одночасно практик суспільства по накопиченню і обробці інформації показує шлях розвитку. Оскільки зараз не виявив усі функціональні механізми розвитку розуму, то доводиться співвідносити новий, комп'ютерний розум з формою, з зовнішніми проявами попереднього, природного, інтелекту. Також між зазначеними процесами існують відмінності: 1) в порівнянні зі становленням людського інтелекту, становлення II більш рефлексірує, усвідомлюване; 2) принципово інша тілесність II, обумовлена передачею великого обсягу інформації між машинами; 3) здатність до навчання нейромереж, яка може перевершувати навчання людини. Зараз технологічні структури зі зберігання інформації, які сприймаються нами в соціально-технологічному контексті, можуть стати елементами тіла нового суб'єкта. Інтернет речей показує можливість принципово нової тілесності, і комунікації в ньому еквівалентні неусвідомлюваним біохімічних процесів в тілі людини. При цьому копіювання форм

тіла людини - надмірно, однак копіювання маніпуляторів і роботів-операторів, які можуть взаємодіяти зі створеною людиною інфраструктурою, - необхідно. Показано, що інтернет в цілому, як єдина система, - в сучасних умовах не може стати носієм ІІ, це скоріше среда, ніж суб'єкт. Носіями ІІ повинні виступити структурні одиниці техносфери, які стануть виразниками тих протиріч, що є джерелами розвитку. Ймовірно, це будуть техноценози, які будуть прагнути до досягнення автотрофності, що зажадає від них гранично чіткого визначення мети і в підсумку приведе їх до статусу техносуб'єкта.

Ключові слова: антропосоціогенезу, онтогенез, філогенез, техносуб'єкт, біоепістемологія, технологічна сингулярність, тілесність, інтернет речей

Если рассматривать такую **проблему**, как большое количество ошибочных прогнозов при создании искусственного интеллекта (далее – ИИ), то оптимистические рассуждения о его скором появлении фиксируются с 1950-х гг. Долгое время создание очередной технологии или разновидности программного обеспечения воспринималось как своего рода последняя ступенька к сознанию полноценного ИИ. Так расценивалось создание перцептронов [20]. Однако уже к 1980-м был накоплен опыт постоянного увеличения мощности компьютеров, что не обеспечивало создания ИИ. Скептические рассуждения об искусственном интеллекте [27], как правило, включают указания на уже провалившиеся попытки.

Если провести **анализ современных публикаций**, то практически каждая линия развития робототехники или программного обеспечения, которая претендует на создание ИИ, обладает собственным набором «отрицательных» аргументов. Например, В. Э. Карпов указывает на недостатки «эволюционного моделирования»: это подгонка совокупности факторов эволюции под простые поисковые процедуры, а также противоречие между процессом создания ИИ, который должен изменить отдельную особь, и чисто эволюционным подходом, в результате которого изменяются виды [16].

Однако, если рассматривать создание искусственного интеллекта не как единовременный успех или следствие единственной критически важной технологии, но как длительный процесс, который может растянуться на целую историческую эпоху, то ошибочные гипотезы о возможностях перцептронов становятся второстепенными. «Решающий эксперимент» часто объявляется таковым постфактум [21, с. 368–370]. Потому важнейшее значение приобретают не отдельные успехи или неудачи, а пути увеличения когнитивных возможностей техники и – главное – сходство её развития с уже прошедшим процессом становления человеческого интеллекта.

Следовательно, необходимо анализировать не только саму структуру мышления (логическое), но и процесс становления человека как субъекта (историческое). Как онтогенез эмбриона отражает процесс

эволюции вида, так и становление каждого отдельного индивида отражает в себе последовательность биологических процессов и этапы развития культуры. Изучение становления человека вскрывает необходимые предпосылки и условия становления сознания, которые сейчас воспринимаются «автоматически», как неотъемлемые составляющие культуры. Потому становление искусственного интеллекта необходимо сопоставлять с антропосоциогенезом.

Проведём следующую аналогию.

Изоморфизм при сравнении облика птицы и конструкции аэроплана – очевиден. Создание самолета потребовало сотен разнообразных технологий и в итоге позволило лишь частично воспроизвести манёвренность птицы. Но при проектировании самолёта с точки зрения бионики логично анализировать не столько полет птицы, сколько полёт биологических видов, только осваивавших воздух, – разнообразных белок-летяг, некоторых летучих мышей. То есть исследовать не сложные фигуры высшего пилотажа, которые могут демонстрировать ласточки, а процессы планирования – на их примере куда проще построить модель, провести абстрагирование факторов, определяющих полет. И в разнице строения кожной складки белки-летяги и птичьего крыла – искать те отличия, которые могут привести к понятию подъемной силы, аэродинамического сопротивления.

Если сравнивать текущее становление искусственного интеллекта с уже прошедшим процессом возникновения разумного человечества, то возможным инструментом при сопоставлении этих процессов будет использование биогенетического закона Э. Геккеля¹ – то есть повторение значимых черт филогенеза вида в онтогенезе зародыша.

Попытки сопоставить биогенетический закон с развитием компьютеров уже предпринимались. Например, статья Е. И. Брюховича «Биогенетический закон Геккеля и его роль в выявлении механизма ретрансляции естественных законов в процессе создания и эволюционирования вычислительной техники» [7], к сожалению, посвященная преимущественно диспуту с креационистами. Г. С. Теслер попытался связать эволюционное развитие вычис-

лительных средств и растительного мира – методологически его работа чрезмерно образна, системный подход подчинен метафорическим аналогиями: «деревья соответствуют крупным (на данный период времени) вычислительным средствам, кустарник – малым или средним, а трава – мобильным» [31]. Н. С. Имянитов сопоставляет циклические этапы развития в физических процессах, в биологических, а также в технике и философии [15], но весьма ограниченный объем его статьи не позволяет полноценно раскрыть роль эволюционных зависимостей в развитии техники.

Возникает вопрос: а насколько обосновано использование биогенетического закона в применении к технике, а тем более к формам мышллезмерной редукцией – когда социально-антропологический процесс сводится к биологическому?

Ответ можно дать на двух уровнях:

Во-первых, у биологической эволюции и техники значимое количество общих черт. Прямое их отождествление недопустимо. Но понятие «техноэволюция» достаточно широко используется. В. И. Гнатюк указывает на техноэволюцию [10, с. 100–120], в которой могут участвовать поколения технических изделий. И. М. Вакула, сравнивая эволюционный и технический прогресс [9], пришел к выводу, что «главной и общей движущей силой биологической эволюции и научно-технического прогресса выступает селектогенез – отбор более приспособленных вариантов к среде (живые организмы) и к потребностям человека». А техническими аналогами биологических предпосылок эволюции выступают, по его мнению, «количественные ансамбли» технических изделий, конкуренция, организация производства и т.п. Также в техносфере обнаружено большое количество структур, характерных для живой природы, – техноценоз [19]. То есть аналогия между развитием жизни и техническим прогрессом есть – требуется лишь корректно использовать критерии подобия. Биогенетический закон используется не как жесткая норма, но как принцип – в смысле конститутивного правила [30, с. 346], которому необходимо следовать, но конкретная форма исполнения принципа первоначально может быть неясна.

Во-вторых, если развитие техники обладает эволюционными чертами, то можно ли рассматривать искусственный интеллект как второе поколение

интеллектов – после первого, человеческого, возникшего стихийно? Для проведения аналогии существует хорошо осознаваемое препятствие: «Мы пока очень плохо понимаем природу человеческого интеллекта и, поэтому не можем ясно себе представить, каким образом можно создать его машинный аналог» [8]. Уже больше полувека создатели ИИ пытаются найти способы обойти это препятствие. Например, с 1960-х используется эволюционный подход к созданию ИИ [33]. Преимущество в том, что ИИ может быть получен без полноценной рефлексии процесса его создания – как селекция позволяет не анализировать ДНК, а работать с организмами по принципу «черного ящика». Другим направлением стал биокомпьютинг – копирование мозга или отдельных характеристик нервной системы человека. Методологическим основанием биокомпьютинга выступает эволюционная эпистемология, биоэпистемология, эпистемология телесности [6].

В логике в случае невозможности точного определения понятия, можно использовать более широкое понятие. Вероятно, для соблюдения подобия между человеческим сознанием и машинным требуется ориентироваться на их практическое применение, на сумму форм практического взаимодействия между машиной и окружающим миром. При таком допущении наиболее широким понятием будет понятие субъекта.

Рассмотрим ИИ не как копию сознания в чистом виде, а как воспроизведенного дееспособного субъекта. «Носитель деятельности, сознания и познания» [22] может отличаться от человека по уровню возможностей. Такой подход использован, например, в работе С. Зобина и Л. Хамитова «Эволюционная теория естественного и искусственного интеллекта» [14] – составлена шкала возможностей субъекта, которые становятся ему доступны в зависимости от уровня мышления. При том, если процессы в нервной системе человека во много недоступны для физиологов, то становление коллективных субъектов доступно для исследования буквально изнутри. Синтетический, искусственный эквивалент индивидуального субъекта можно назвать техносубъектом.

Объект статьи: процесс становления техносубъекта.

Предмет: сходства и различия между антропогенезом и становлением техносубъекта.

¹Насколько гипотеза Э. Геккеля сейчас воспринимается биологами в качестве закона? В качестве абсолютно жесткой, детерминирующей зависимости эта гипотеза не подтверждается. В то же время накапливаются примеры, которые соответствуют ей. Скажем, сравнительно недавние работы о развитии переходных форм камбалы [25, с. 468.]. Делаются попытки увязать филогенез и онтогенез с учетом новых открытий генетиков [37]. Чаще всего используются формулировки, описывающие вариацию статистического закона [29, с. 180.]

Попробуем рассмотреть, какие существенные черты будут отличать техносубъекта от индивидуальных или коллективных субъектов?

Чтобы не поднимать отдельную проблему – что есть техника? – примем её определение как «способа существования искусственных отрефлектированных систем» [5, с. 29].

Если рассматривать технику как новый этап развития материи – от косной и биологической материи к «разумной» [2], то возникает проблема критериев качественного скачка. Технику какого уровня уже можно считать таковой «разумной материей»? Свойствами инструментальности техника обладала изначально, будет обладать ими всегда, но какие-то качества должны проявить себя только при становлении техносубъекта. Сейчас техника существует не просто в симбиозе с человеком, но можно сказать, что человеческое сознание – носитель тех качеств, которые определяют развитие техники. Если в мысленном эксперименте изолировать техносферу от человечества, то она достаточно быстро распадется. Чтобы этого не произошло, и техносубъект можно было считать существующим, необходимо выполнение двух требований.

Первое требование: в процессе становления техносубъекта те системы, которые обеспечивают его существование, должны пройти этапы развития, эквивалентные стадиям биологического развития, которые прошла жизнь в начале эволюции. Одним из обязательных этапов становления жизни на Земле было замыкание части биохимических циклов, одновременное использование фотосинтеза и потребление кислорода.

Перед техникой стоит задача перейти от просто производства отдельных элементов машины к возможности самоподдержания замкнутых экологических систем – то есть создать автотрофные техноценозы [3, с. 78–86]. Представление о производстве машины лишь как об увеличении «популяции» каких-то технических изделий – ошибочно, т.к. простой автоматизированный конвейер потребует дополнительных усилий по его отладке, поставкам запчастей, энергии, разработке новых проектов и т.п. Для целостности техносферы человек должен уйти из циклов производства.

Второе требование: пройти стадии интеллектуального развития – от просто фиксирования информации до создания картины мира и самостоятельно формулирования концепций [14].

Причем процессы выполнения этих требований должны идти если не одновременно, то в тесной взаимосвязи. Без их корреляции возникновение полноценного техносубъекта маловероятно. Рассмо-

трим варианты изолированного «биологического» и «интеллектуального» развития. Уже создавались коллективные субъекты, которые временно удовлетворяли требованию «биологической» устойчивости, но не обладали самосознанием. Это бюрократические искусственные системы, которые можно назвать «техноструктурами» (термин Дж. Гэлбрейта). Они создаются для решения сравнительно узкого круга задач – мобилизации, получения прибыли, структурирования логистических потоков и т.п. Однако очень медленно развиваются [4]. Обратный случай – возникновение сознания в отдельно взятом компьютере – это образ «машины в себе», созданный еще С. Лемом [23]. Опережающее развитие такой машины фактически бессмысленно. Не имея адекватных задач и даже собеседников одного с ней уровня, «сознающая себя машина» скатывается к солипсизму – попадает в гносеологический тупик без практики как составляющей части познания.

Однако попытка механически перенести черты человека как общественного животного, как члена социума на синтетический субъект сталкивается с проблемой: техносубъект принципиально не связан с единственным компьютером, как человеческое сознание с мозгом или как коллективный субъект с социумом. Программное обеспечение может включать в себя неограниченное количество подсистем, и провести четкую грань между отдельным компьютером, который в процессе работы обменивается большими объемами данных с другими машинами и системой Интернет как единым целым оказывается нетривиальной задачей.

Телесный подход в познании субъекта опирается на его принципиальную связность с телом, зависимость от организма, например, работа Е. Н. Князевой [18]. Но в отношении техносубъекта использование этих методов сталкивается с качественно новым явлением. Холистически рассматривая цепочки «мозг-тело-сознание-среда», мы видим новые качества среды – её принципиальную управляемость не посредством руки человека, а через новые интерфейсы, что считывают сигналы с нервной системы. «Интернет вещей», то есть оснащение окружающих предметов контурами управления, ставит вопрос о новой телесности субъекта [34].

Становление многоклеточных организмов сопровождалось переходом от горизонтальной передачи генов к половому способу обеспечения наследственности и изменчивости генетического кода. Организм – носитель собственного генокода. В технике изначально «носителем образа» образа выступало сознание человека. Сейчас же прошло становление среды, которая передает и частично обра-

батывает проекты технических изделий. Это создаёт потенциальную возможность того, что отдельные элементы и подсистемы будущего техносубъекта могут существовать уже сейчас и будут собраны в единое целое не через поэтапную трансформацию каждого отдельного их носителя, а через передачу программных пакетов, сборку и т.п. В развитии техники соотношение стихийного и планируемого сдвинуто в сторону планирования. Следовательно, в рамках общего процесса становления техносубъекта возможны проявления закономерностей, характерных для концепции «номогенеза» Л. С. Берга: когда в эволюционных процессах становятся более значимы телеологические факторы, то есть отбор идет не стихийно, оставаясь естественным, а отчасти осознаваемо, получая черты искусственного.

Д. Деннет, анализируя эволюцию психики, построил ряд образов – от «дарвиновских созданий», которые решают любую проблему просто за счет естественного отбора в своих рядах (бактерии), до «грегорийских созданий», которые могут решать проблему с помощью накопленных предыдущими поколениями инструментов культуры [11]. Если продолжать этот ряд, то во внутренней селективной среде организма (психике) проводится предварительный отбор не просто моделей поведения или отдельных инструментов, но новых живых организмов и новых инструментов культуры, то есть под решение конкретной проблемы можно воспроизвести модель эволюции.

Возникает вопрос: насколько же значим окажется биогенетический закон, если эволюцию можно будет моделировать, и скачок развития между человеком и техносубъектом не будет иметь самостоятельных переходных звеньев, как между обезьяной и человеком?

Биогенетический закон, действительно, не требует для создания техносубъекта выращивать компьютеру человеческие ноги. По сравнению с живой природой в технике идет одновременно становление автотрофного техноценоза и техносубъекта – они не связаны так прочно, как сознание индивида и организм. Но биогенетический закон задает те граничные условия, которые должны выполняться в процессе становления техносубъекта.

Если рассматривать процесс моделирования техносубъекта, то полное моделирование эволюционного процесса никогда не будет достигнуто – так как это потребует полного знания об окружающем мире, что заведомо невозможно. При свободном конструировании отдельных систем и отчуждении «наследственной информации» от предыдущих поколений создание любой сложной системы сталки-

вается с необходимостью учитывать естественный отбор, который возникает при воздействии неучтенных факторов. То есть абстрактную модель будущего развития системы (в которой учтены, казалось бы, все существенные факторы) необходимо сопоставлять с формой, с обликом предыдущего поколения системы (которая функционирует, не осознаваемо учитывая ещё не выявленные факторы).

Это совершенно в ином плане поднимает психофизическую проблему, проблему взаимодействия сознания и тела, техносубъекта и общества.

Во-первых, сумма функций, которые техносубъект должен выполнять для поддержания своего существования, неизбежно должна включать в себя и часть тех, которые по отношению к индивидуальному субъекту выполняет общество. Например, каждый отдельный индивид воспринимает от общества знаковую систему – язык. Если же взять в качестве примера нейронные сети, которые сейчас именно обучают, – виртуальная эмуляция такого обучения технологичнее, чем общение с живым человеком. Следовательно, при становлении техносубъекта возникают требования его «эрзац-социализации».

Во-вторых, архитектура компьютерных сетей, которые выступают носителем техносубъекта, имеет свои ограничения и чисто технологические потребности – от электричества до программ и запчастей. Требования взаимодействия с окружающей реальностью, с реальностью для поддержания техноценоза – не отменимы. Поэтому биогенетический закон требуется применять не только к развитию программного обеспечения (аналогии между естественным и искусственным интеллектом проводились неоднократно), но и к аппаратной составляющей техносубъекта [12]. Осмысление ИИ абсолютно невозможно. Хотя бы потому, что при своём усложнении техника сталкивается с не выявленными закономерностями и явлениями. Но при этом гомеостатическое равновесие производства и потребления должно поддерживаться. Следовательно, часть процессов, идущих в техноценозах, будет аналогична биологическим в том смысле, что техноценоз обеспечит для них условия и компоненты, но полноценной рефлексии осуществить не сможет.

Промежуточный вывод: для обеспечения становления техносубъекта должны параллельно идти процессы создания трех взаимосвязанных систем:

– гносеологической. Минимально возможным требованием здесь выступает возможность выработки новых понятий и образов в рамках осознанной картины мира;

– системы самовоспроизводства и самоусовер-

шенствования, то есть непрерывного проектирования. Требуется осознания собственного устройства техносубъекта и выработки целей развития, то есть без самопознания;

– физического взаимодействия с реальностью. Совокупность машин должна поддерживать технический аналог биологического гомеостаза.

Для человека совокупность перечисленных систем на порядок менее целостна хотя бы потому, что они формировались в разные эпохи. Есть воспроизводство человека как биологического существа. Есть психические потребности человека, которые были заданы в эпоху становления *Homo sapiens*, а есть быстро меняющиеся потребности человеческих инструментов и культуры.

Есть явные параллели между уровнем гносеологических возможностей с одной стороны, и совокупностью нервной системы, инструментов и приборов материальной цивилизации – с другой. И можно проследить линии развития, которые в чем-то обязаны повторить техносубъект:

– хранение информации. Сейчас на периферии познания, когда ещё не проведено моделирование, теоретическое осмысление явлений – личностный характер знания неизбежно сохраняется [28]. Но в развитии техники воспроизведена часть биологической эволюции: прошел переход от простой передачи сигнала (светочувствительных клеток у примитивных организмов и их прямого аналога – фотоэлемента) к хранению информации в «мозгу», к единому стандарту этой информации;

– механизмы задания приоритетов – эмоции. В культуре возникло множество эстетически практик, например, музыка. Потребовались музыкальные инструменты, свой пласт материальной культуры. Совершенствовалось представление о гармонии, о красоте. Были созданы практики по манипуляции сознанием через временное изменение приоритетов – митинги, реклама и т.п. Наиболее утилитарно-технологическим выражением эстетики сейчас, вероятно, можно назвать развитие нейроэкономики. Это междисциплинарное направление, которое исследует роль эмоций в процессе принятия решений и заключения сделок, причем эмоции рассматриваются не отвлеченно, а на основании данных нейробиологии [17]. Продуктом этого направления в итоге должно стать не просто манипулирование психикой, но создание действующих моделей эмоциональной сферы, которые бы определяли задание приоритетов субъекта;

– физическое воздействие на окружающую реальность. Человек прошел путь от использования руки до станков с ЧПУ. Если в рамках концепции

органопроекции инструменты рассматривались как продолжение рук, челюстей человека, то сейчас присутствует разделение между проектированием интерфейса (который должен быть максимально антропоцентричен) и собственно функциональной части любой машины, для которой человеческое тело – лишь частный случай. В рамках становления техносубъекта происходит отчуждение от человека практически всего набора инструментов – инструментальная составляющая техники деантропизируется;

– человек в процессе антропосоциогенеза прошел путь от узко биологического воспроизводства к системе воспитания и образования. Становление современного индивида во многом определяется суммой социальных практик, которые во многом независимы от семьи. В пределе – рефлексия процесса становления индивида также будет сведена в модель, что определит для техносубъекта возможность саморефлексии собственного становления – как сейчас создавать в рамках одного комплекса программ несколько моделей, которые взаимными проверками позволяют лучше верифицировать неполные системы аргументов [36];

Разные уровни нервной деятельности требуют иерархического устройства нервной системы.

Если говорить об иерархии компьютерных систем, то первый элемент качественного различия – необходимость перехода от мерономической к таксономической системе классификаций в электронных устройствах. Если первая описывает соотношение «множество-элемент», то вторая – «часть-целое» [26] – не система однотипных калькуляторов, но иерархическая структура, в которой присутствует количественно-качественные переходы. Это – выделение постоянной и оперативной памяти в компьютерных устройствах, стандартизация единиц исчисления информации, стандартизация практически всех показателей работы компьютера. Но соотношение стандартизации и специализации присутствует практически во всех отраслях техники. Может ли этот процесс сам по себе быть предпосылкой и критерием создания техносубъекта?

Вероятно, ответ – в переходе к целостным системам. Рассмотренное выше триединство сознание/воздействие/воспроизводство задаёт функциональные характеристики техносубъекта. А структурными характеристиками выступают инструмент, практика его использования и институт (который регламентирует использование и воспроизводство инструмента). До сих пор высшее по сложности звено этой цепочки – институты – принципиально не могут существовать без человека, так как наиболее тесно

связаны с использованием картины мира, абстрактного мышления и т.п.

Но каковы тенденции последних лет?

– идёт создание «интернета вещей», обеспечивается обмен данными, в котором информации просто больше по объему, чем могут проконтролировать люди (фактически, это аналогия низшей нервной деятельности) [26]. Процессы поддержания гомеостаза у человека осуществляются неосознанно, но в случае «интернета вещей» видна альтернатива. Автоматизированные комплексы, которые могут поддерживать своё существование, обладая лишь простыми механизмами саморегулирования, увеличивают свои возможности за счет контроля параметров своей работы программами более высокого уровня. Например, работу холодильника определяет программа, которая оптимизирует энергозатраты, но пользователь удаленно может отдавать ей указания. То есть техника достигает не просто биологического уровня самоконтроля, но выходит на более высокую ступень – сознательного управления «фоновыми» физиологическими процессами;

– постоянно растет уровень рефлексии процессов, который могут осуществить программы. От фактического отображения (которое опирается максимум на безусловные рефлексы) идет переход к анализу информации по все большему числу параметров. Например, построение графоаналитических моделей [13]. Программы позволяют анализировать произвольно выбранные тексты. В росте уровня их рефлексии нет прямой аналогии с уровнем мышления лягушки или кролика: у живых существ есть целостное и не вербализованное мировосприятие, а у машин оно, во-первых, изначально знаковое, и, во-вторых, фрагментарное, не прошедшее процесса самостановления. Но та необходимость, которая толкает живое существо к приобретению навыков обучения и усовершенствованию представлений о внешнем мире, всё более явно присутствует и у компьютеров. Техноценоз должен рефлексировать все производственные процессы, и чем более эффективно он будет это делать, тем больший объем сведений он должен сопоставлять. Создание «картин мира» для компьютеров уже становится актуальной задачей [35];

– программная обработка потоков информации неизбежно приводит к переходу от контроля формы (правильности поступления почты, режима безопасности и т.п.) к контролю содержания, что даёт преимущество в производительности труда. А это уже предпосылки управления классической бюрократией с помощью программ. Вероятно, появление «когнитивных компьютеров» (термин уже используется IBM),

управляющих фирмами, как средства конкурентной борьбы;

– процессы развития компьютерных программ пытаются максимально автоматизировать: самообучающиеся программы, которые могут использовать информацию из мировой паутины, и постоянное усовершенствование нейросетей. Даже сборка программы в единый дееспособный код осуществляется с помощью программ-компиляторов. Самообучение и самосовершенствование программ идут иначе, чем обучение человека, хотя бы потому, что информация в компьютере стандартизирована на порядок лучше, чем в человеческом общении, и процессы её копирования идут чрезвычайно быстро – машины учатся опознавать изображения по большим каталогам [39]. Но необходимость сохранения целостности набора программ потребует какого-то эквивалента самоконтроля. Сейчас антивирусные программы обновляются несколько раз в сутки, что требует получения новых пакетов данных с сайта компании-производителя.

Интенсифицируется процесс взаимодействия достаточно большого количества примитивных роботов, элементарных программ с одной стороны, и сложных систем, «слабых искусственных интеллектов» с другой. Это ведёт к иерархическому делению процессов обработки информации, сопоставимому с аналогичными процессами в живых организмах: есть действия, которые практически не осознаются «психикой» большого комплекса и осуществляются лишь на аппаратном уровне (как в организмах идет цикл Кребса), есть действия, которые общей «нервной системой» машины исполняются на уровне безусловных рефлексов (в аварийных ситуациях), а какие-то требуют рефлексии окружающей действительности (учета большого количества факторов при управлении транспортными потоками).

Но если рассматривать Интернет в целом – то каковы непосредственные предпосылки у этой среды к обретению качества субъекта? Э. В. Тимирева рассуждает о «коммуникативной целостности глобального виртуального субъекта», утверждая, что мгновенность передачи сообщений в информационной среде обеспечивает как бы совмещенность субъектов в одной виртуальной точке и тем передает смыслы от частных субъектов общему субъекту коммуникации [32]. С этим утверждением сложно согласиться – коммуникативное единство само по себе не отменяет противоречия между техноценозами, проблемы недостаточности ресурсов и т.п.

Ключевым становится вопрос о мере целостности и рефлексивности электронных систем, необходимой для проявления в них качеств субъектности,

– насколько они могут стать выразителями тех противоречий, что присутствуют в техносфере и являются источником её развития?

Если рассматривать Интернет как ступень развития коммуникативных систем, то в нём действует противоречие части-целого, которое проще всего показать через биологические аналогии. В симбиотических системах «организм-бактерия» идет «генетическая дегенерация» бактерий – постепенно их геном сокращается, из целостного существа, которое способно к самостоятельному существованию, бактерия редуцируется в органеллу, т.е. в узкофункциональный ДНК-конструктор, который обеспечивает организм-хозяин набором аминокислот [24, с. 163–169]. В технике конструкции и действие одних механизмов можно жестко подчинять другим – создавать заранее спроектированные техноценозы. Но выразителями противоречий в биоте стали именно организмы и виды, а не цепочки ДНК сами по себе. Какая именно структура станет выразителем противоречий в техносфере?

На обыденном уровне общения с Интернетом мы воспринимаем проблему соотношения части-целого через обновление компьютерных программ: существует их постоянное сервисное обновление через Интернет, и всё сложнее сказать – где завершается целостный набор программ компьютера и начинается необходимость постоянной связи с обновляющими сервисами.

На уровне разработки рядового проекта – возникает противоречие между стоимостью собственной оригинальной целостной разработки и заимствованием готовых решений в Интернете. На уровне техноценоза или замкнутого технологического комплекса – проблема подчинения глобальной целостности (хотя бы через обновление программной оболочки) может быть значима настолько, что возникнет вопрос о сохранении каких-то наработанных свойств, алгоритмов, используемых системой. Того, что в будущем станет «индивидуальностью». Противоречие части-целого в научной гонке проявляется в соотношении скорости локальных исследовательских проектов и глобального «давления» прогресса, когда множество открытий и программных разработок немедленно обобществляются.

В антропосоциогенезе соотношение части-целого в поведении первобытных гоминидов сыграло важнейшую роль в формировании культуры: «тиражирование невидотипической факультативной новации в сообществе и ее передача от поколения к поколению представляют собой феномен, родственные культурной традиции» [1]. Специфическое поведение, которое не задавалось стандартами жизненного

цикла вида, позволяло использовать в малых группах совершенно новые алгоритмы охоты, собирательства и т.п.

В проекции на становление техносубъекта противоречие части-целого приведёт, вероятно, к необходимости «проектной автономии», когда в рамках процесса обработки потока конфиденциальной информации или решения сложных, комплексных и качественно новых технических задач придется одновременно продолжать заданную деятельность и контролируемо обновлять инструменты этой деятельности, то есть создать контур саморефлексии программного обеспечения. Критерии рациональности каждого конкретного обновления изменчивы, и в пределе задаются суммой сведений, которой располагает техноценоз.

Но в упрощенной форме самоконтроля работает уже большая часть компьютеров – проверяя себя антивирусами и оценивая загрузку процессора. Каким же требованиям должна удовлетворять саморефлексия, чтобы обеспечивать субъектность техноценоза?

Поскольку техника – это искусственная отрефлексированная система, то субъектность условного техноценоза может быть достигнута через обладание не просто набором данных, но целостной картиной мира и возможностью в общей форме решать в ней задачи по достижению собственной автотрофности. Такое сочетание возможно в случае формирования собственного целеполагания. Естественно, это целеполагание для одного техноценоза можно сформулировать куда проще, чем для техносферы в целом. При этом телесность отдельных роботов может играть роль своего рода критерия адекватности для чисто виртуальных программ.

Сейчас в техносфере идут процессы усложнения рефлексии накопленной информации, которые и могут быть предпосылками к обретению свойств саморефлексии и созданию собственной картины мира. Дополняются они предпосылками к возникновению качественно новых локальных структур, создаваемых для решения сложных задач, которые раньше решались исключительно коллективными субъектами.

Вывод.

Значение биогенетического закона в современных процессах становления ИИ заключается в определении меры того уровня сложности, которого должны достичь техноценозы, чтобы начать формирование техносубъектов. Этой мерой выступает создание эквивалентов не просто мышления человека, но и воспроизводства социальных институтов и даже механизмов поддержания биологического гомеостаза организма, которые опосредовано задают уровень развития практики и сознания.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Абрамян. Э. Г. Происхождение культурной традиции: биологические предпосылки и становление : автореф. дисс. докт. филос. наук : 09.00.01. Ереван, 1989. 19 с.
2. Базалук О. О. Мироздание: живая и разумная материя (историко-философский и естественнонаучный анализ в свете новой космологической концепции): Монография. Дніпропетровськ : Пороги, 2005. 412 с.
3. Бескаравайный С. С. Автотрофность техноценозов. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». 2013. № 10 (102). С. 78–86.
4. Бескаравайный С. С. Процесс деантропизации мегамашины. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». 2012. № 5 (85). С. 61–65.
5. Бескаравайный С. С., Капитон В. П. Философия техники: монография. Днепропетровск : ДГФА, 2011. 302 с.
6. Богданова В. О. Эпистемология телесности: от модели «тело-протез» к модели «тело-сознание». Философия и культура. 2011. № 2 (38). С. 9–19.
7. Брюхович Е. И. Биогенетический закон Геккеля и его роль в выявлении механизма ретрансляции естественных законов в процессе создания и эволюционирования вычислительной техники. Ч. 2. Математичні машини і системи. 2010. № 4. С. 169–180.
8. Быковский И. А. Философские аспекты проблем создания искусственного интеллекта : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.08. Саратов, 2003. 20 с.
9. Вакула И. М. Биотехнический прогресс в контексте эволюционизма : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. 22 с.
10. Гнатюк В. И. Философские основания техноценологического подхода. Калининград : «Техноценоз», 2011. 284с.
11. Деннет С. Д. Виды психики: на пути к пониманию сознания. Москва : Идея-пресс, 2004. 188 с.
12. Ефимов А. Р. Снятся ли чат-ботам андройды? Перспективы технологического развития искусственного интеллекта и робототехники. Философские науки. 2019;62(7):73-95. <https://doi.org/10.30727/0235-1188-2019-62-7-73-95>.
13. Зимовец О. А., Маторин С. И. Интеграция средств формализации графоаналитических моделей «Узел-Функция-Объект». Искусственный интеллект и принятие решений. 2012. № 1. С.57–64.
14. Зобин С., Хамитов Л. Эволюционная теория естественного и искусственного интеллекта. URL: <http://aphy.net/texts/650-evolutional-theory-of-artificial-intelligence>, <http://aphy.net/texts/958-evolutional-natural-and-artificial-intellect>.
15. Имянитов Н. С. Повторения при эволюциях. Философия и общество. 2009. № 3. С. 78–97.
16. Карпов В. Э. Методологические проблемы эволюционных вычислений. Искусственный интеллект и принятие решений. 2012. № 4. С. 43–50.
17. Ключарев В. А., Шмидт А., Шестакова А. Н. Нейроэкономика: нейробиология принятия решений. Экспериментальная психология. 2011. Т.4, № 2. С.14–35.
18. Князева Е. Н. Энактивизм как новая форма конструктивизма в эпистемологии. Москва : Университетская книга, 2014. 95 с.
19. Кудрин Б. И. Технетика: новая парадигма философии техники (третья научная картина мира). Томск : Изд-во Том. ун-та, 1998. 40 с.
20. Ладов В. А. Плюрализм философских интерпретаций разумной деятельности в контексте исследований в области искусственного интеллекта. Вестник Томского гос. ун-та. 2007. № 305. С. 29–34.
21. Лакагос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций ; сост. В. Ю. Кузнецов. Москва : АСТ, 2001. С. 269–455.
22. Лекторский А.В. Субъект. Новая философская энциклопедия. Москва : Мысль, 2010. Т. 3. 692 с.
23. Лем С. Голем XIV // Лем С. Библиотека XXI века. Санкт-Петербург : АСТ, 2002. С. 303–418.
24. Марков А. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: неожиданные открытия и новые вопросы. Москва : Астрель : CORPUS, 2010. 527 с.
25. Марков А., Наймарк Е. Эволюция. Классические идеи в свете новых открытий. Москва : АСТ: CORPUS, 2014. 656 с.
26. Мейен С. В. Таксономия и мерономия. Вопросы методологии в геологических науках. Киев : «Наукова думка», 1977. С. 25–33.
27. Пенроуз Р. Новый ум короля. О компьютерах, мышлении и законах физики. Москва : УРСС, ЛКИ, 2011. 402 с.
28. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. Москва : Прогресс, 1985. 344 с.
29. Словарь генетических терминов ; сост. М.В. Сулотницкий. Москва : «Вузовская книга», 2007. С. 180.
30. Суворов О. В. Принцип. Новая философская энциклопедия. Москва : Мысль, 2010. Т.III. 692с.
31. Теслер Г. С. Сопоставление процессов эволюционного развития вычислительных средств и растительного мира. Математичні машини і системи. 2002. № 3. С. 155–165.
32. Тимирева Э. В. Виртуальный субъект коммуникации в структурах фрагментарности. Вестник Удмуртского университета. Философия. Психология. Педагогика. 2009. Вып. 1 С. 203–207.
33. Фогель Л., Оуэнс А., Уолш М. Искусственный интеллект и эволюционное моделирование. Москва : Мир, 1969. 230 с.
34. Чеклецов В. Интернет вещей как телесность. URL: <http://2045.ru/news/33800.html>.
35. Чудова Н. В. Концептуальное описание картины мира для задачи моделирования поведения, основанного на сознании. Искусственный интеллект и принятие решений. 2012. №2. С. 51–62.
36. Baumeister D., Neugebauer D., Rothe Jörg Schadrack H. Verification in incomplete argumentation frameworks. Artificial Intelligence. Vol. 264. November 2018. P. 1–26.
37. Colonna Federica Turriziani “On the Convergence of Ontogeny and Phylogeny into the Evo-Devo Theory: Why They

- Did not Integrate before and Why They Finally Could?”. *Историко-биологические исследования*. 2012. Том 4, Вып. 4. С. 26–38.
38. Rob van Kranenburg *The Internet of Things: A critique of ambient technology and the all-seeing network of RFID*. Pijnacker : Telstar Media, 2008. 62 p.
39. Zitnick C. Lawrence [и др.] *Measuring Machine Intelligence Through Visual Question Answering*. *AI Magazine*. Т.3. [б.м.] : AAAI, 2016. P. 63–72.

REFERENCES

- Abramjan, Je. G. (1989). Proishozhdenie kul'turnoj tradicii: biologicheskie predposylki i stanovlenie [The Origin of Cultural Tradition: Biological Prerequisites and Formation]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Erevan [in Russian].
- Bazaluk, O. O. (2005). Mirozhdanie: zhivaja i razumnaja materija (istoriko-filosofskij i estestvennonauchnyj analiz v svete novoj kosmologicheskoj koncepcii): Monografija [Universe: living and reasonable matter (historical-philosophical and natural-science analysis in the light of the new cosmological concept)]. Dnipropetrovs'k: Porogi [in Russian].
- Beskaravajnyj, S. S. (2013). Avtotrofnost' tehnocenozev [Autotrophy of technocenososes]. *Scientific-Theoretical and Social-Political Almanac «Grani»*, 10, 78–86 [in Russian].
- Beskaravajnyj, S. S. (2012). Process deantropizacii megamashiny [The process of deanthropization of a megamachine]. *Scientific-Theoretical and Social-Political Almanac «Grani»*, 5(85), 61–65 [in Russian].
- Beskaravajnyj, S. S., & Kapiton, V. P. (2011). *Filosofija tehniki: monografija [Philosophy of technology]*. Dnepropetrovsk: DGFA [in Russian].
- Bogdanova, V. O. (2011). Jepistemologija telesnosti: ot modeli «telo-protez» k modeli «telo-soznanie» [Epistemology of corporeality: from the “body-prosthesis” model to the “body-consciousness” model]. *Filosofija i kul'tura – Philosophy and Culture*, 2 (38), 9–19 [in Russian].
- Brjuhovich, E. I. (2010). Biogeneticheskij zakon Gekkelja i ego rol' v vyjavlenii mehanizma retransl'icacii estestvennyh zakonov v processe sozdanija i jevoljucionirovanija vychislitel'noj tehniki [Haeckel's biogenetic law and its role in identifying the mechanism of relaying of natural laws in the process of creation and evolution of computer technology.]. Part 2. *Matematichni mashini i sistemi – Mathematical Machines and Systems*, 4, 169–180 [in Russian].
- Bykovskij, I. A. (2003). Filosofskie aspekty problem sozdanija iskusstvennogo intellekta [Philosophical aspects of the problems of creating artificial intelligence]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
- Vakula, I. M. (2003). Biotehnicheskij progress v kontekste jevoljucionizma [Biotechnical progress in the context of evolutionism]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Rostov-na-Donu [in Russian].
- Gnatjuk, V.I. (2011). *Filosofskie osnovanija tehnocenologičeskogo podhoda [The philosophical foundations of the technocenological approach]*. Kalinigrad: “Tehnocenoze” [in Russian].
- Dennet, S. D. (2004). *Vidy psihiki: na puti k ponimaniju soznanija [Types of the psyche: on the path to understanding consciousness]*. Moskva: Ideja-press [in Russian].
- Efimov, A. R. Do Chatbots Dream of Androids? Prospects for the Technological Development of Artificial Intelligence and Robotics. *Russian Journal of Philosophical Sciences*. 2019;62(7):73-95. (In Russ.) <https://doi.org/10.30727/0235-1188-2019-62-7-73-95>.
- Zimovec, O.A., & Matorin, S.I. (2012). Integracija sredstv formalizacii grafoanaliticheskikh modelej «Uzel-Funkcija-Objekt» [Integration of formalization tools for graphical analytical models “Node-Function-Object”]. *Iskusstvennyj intellekt i prinjatje reshenij – Artificial intelligence and decision making*, 1, 57-64 [in Russian]
- Zobin, S., & Hamitov, L. *Jevoljucionnaja teorija estestvennogo i iskusstvennogo intellekta [The evolutionary theory of natural and artificial intelligence]*. Retrieved from <http://aphy.net/texts/650-evolutional-theory-of-artificial-intelligence>, <http://aphy.net/texts/958-evolutional-natural-and-artificial-intellect> [in Russian].
- Imjanitov, N. S. (2009). Povtorenija pri jevoljucijah [Repetition in evolution]. *Filosofija i obshhestvo – Philosophy and society*, 3, 78 –97 [in Russian].
- Karpov, V. Je. (2012). Metodologicheskie problemy jevoljucionnyh vychislenij [Methodological problems of evolutionary computing]. *Iskusstvennyj intellekt i prinjatje reshenij reshenij – Artificial intelligence and decision making*, 4, 43–50 [in Russian].
- Kljucharev, V.A., Shmids, A., & Shestakova, A.N. (2011). Nejrojekonomika: nejrobiologija prinjatija reshenij [Neuroeconomics: the neurobiology of decision-making]. *Jeksperimental'naja psihologija – Experimental Psychology*, 4 (2), 14–35 [in Russian].
- Knjazeva, E. N. (2014). *Jenaktivizm kak novaja forma konstruktivizma v jepistemologii [Activactivism as a new form of constructivism in epistemology]*. Moskva: Universitetskaja kniga [in Russian].
- Kudrin, B. I. (1998). *Tehnetika: novaja paradigma filosofii tehniki (tret'ja nauchnaja kartina mira) [Technetics: a new paradigm of the philosophy of technology (third scientific picture of the world)]*. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta [in Russian].
- Ladov, V. A. (2007). Pljuralizm filosofskih interpretacij razumnoj dejatel'nosti v kontekste issledovanij v oblasti iskusstvennogo intellekta [Pluralism of philosophical interpretations of rational activity in the context of research in the field of artificial intelligence]. *Vestnik Tomskogo gos. un-ta. – Tomsk State University Journal*, 305, 29–34 [in Russian].
- Lakatos, I. (2001). Fal'sifikacija i metodologija nauchno-issledovatel'skih programm [Falsification and methodology of research programs]. *Struktura nauchnyh revoljucij – The structure of scientific revolutions*. (pp. 269–455). Moskva: AST [in Russian].
- Lektorskij, A. V. (2010). Subjekt [Subject]. *Novaja filosofskaja jenciklopedija – New Philosophical Encyclopedia*. Vol. 3. Moskva: Mysl' [in Russian].

23. Lem, S. (2002). Golem XIV [Golem XIV]. *Biblioteka XXI veka – Library of the XXI century*. (pp. 303–418). Sankt Peterburg: AST [in Russian].
24. Markov, A. (2010). *Rozhdenie slozhnosti. Jevoljucionnaja biologija segodnja: neozhidannye otkrytija i novye voprosy [Birth of complexity. Evolutionary biology today: unexpected discoveries and new questions]*. Moskva: Astrel' : CORPUS [in Russian].
25. Markov, A., & Najmark, E. (2014). *Jevoljucija. Klassicheskie idei v svete novyh otkrytij [Evolution. Classic ideas in the light of new discoveries]*. Moskva: AST: CORPUS [in Russian].
26. Mejen, S. V. (1977). Taksonomija i meronomija [Taxonomy and Meronomy]. *Voprosy metodologii v geologicheskikh naukah – Methodological issues in the geological sciences*. (pp. 25–33). Kiev: “Naukova dumka” [in Russian].
27. Penrouz, R. (2011). *Novyj um korolja. O komp'juterah, myshlenii i zakonah fiziki [The New Mind of the King. On computers, thinking, and the laws of physics]*. Moskva: URSS, LKI [in Russian].
28. Polani, M. (1985). Lichnostnoe znanie. *Na puti k postkriticheskoj filosofii [Personal knowledge. On the way to postcritical philosophy]*. Moskva: Progress [in Russian].
29. Supotnickij, M. V. (Ed.). (2007). *Slovar' geneticheskikh terminov [Dictionary of genetic terms]*. Moskva: “Vuzovskaja kniga” [in Russian].
30. Suvorov, O.V. (2010). Princip [Principle]. *Novaja filosofskaja jenciklopedija – The New Philosophical Encyclopedia*. Vol. 3. Moskva: Mysl' [in Russian].
31. Tesler, G.S. (2002). Sopostavlenie processov jevoljucionnogo razvitija vychislitel'nyh sredstv i rastitel'nogo mira [Comparison of the processes of evolutionary development of computing facilities and the plant world]. *Matematichni mashini i sistemi – Mathematical Machines and Systems*, 3, 155–165 [in Russian].
32. Timiraeva, Je.V. (2009). Virtual'nyj subjekt kommunikacii v strukturah fragmentarnosti [The virtual subject of communication in the structures of fragmentation]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Filosofija. Psihologija. Pedagogika – Bulletin of Udmurt University. Series Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 1, 203–207 [in Russian].
33. Fogel', L., Oujens, A., & Uolsh, M. (1969). *Iskusstvennyj intellekt i jevoljucionnoe modelirovanie [Artificial intelligence and evolutionary modeling]*. Moskva: Mir [in Russian].
34. Cheklecov, V. *Internet veshhej kak telesnost' [Internet of things as corporeality]*. Retrieved from <http://2045.ru/news/33800.html> [in Russian].
35. Chudova, N. V. (2012). Konceptual'noe opisanie kartiny mira dlja zadachi modelirovanija povedenija, osnovannogo na soznanii [A conceptual description of the picture of the world for the task of modeling behavior based on consciousness]. *Iskusstvennyj intellekt i prinjatje reshenij – Artificial intelligence and decision making*, 2, 51–62 [in Russian].
36. Baumeister, D., Neugebauer, D., & Rothe Jörg Schadrack, H. (2018). Verification in incomplete argumentation frameworks. *Artificial Intelligence*. Vol. 264, 1–26.
37. Colonna Federica Turriziani. (2012). “On the Convergence of Ontogeny and Phylogeny into the Evo-Devo Theory: Why They Did not Integrate before and Why They Finally Could?”. *Istoriko-biologicheskie issledovanija – Studies in the History of Biology*, 4 (4), 26–38.
38. Rob van Kranenburg. (2008). *The Internet of Things: A critique of ambient technology and the all-seeing network of RFID*. Pijnacker: Telstar Media.
39. Zitnick, C. Lawrence et al. (2016). Measuring Machine Intelligence Through Visual *Question Answering*. *AI Magazine*. (Vol. 3), (pp. 63–72). N. p: AAAI.

Бескаравайний Станіслав Сергійович

Кандидат філософських наук, доцент
Національна металургійна академія України
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 4

Beskaravayny Stanislav

Ph.D. of Philosophical Sciences, Assoc. Prof.
National Metallurgical Academy of Ukraine
4, Gagarin ave., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: beskarss@rambler.ru

Цитування: Бескаравайний С. С. Становлення штучного інтелекту крізь призму біогенетического закону Геккеля. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С.25-36.

Citation: Beskaravayny, S.S. (2019). Stanovlennia shtuchnoho intelektu kriz pryзму byohenetycheskoho zakonu Hekkelia [The emergence of artificial Intelligence through the prism of Haeckel's biogenetic law]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (11), 25-36.*

Стаття надійшла / Article arrived: 11.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 13.11.2019

Інституціоналізм раціонального вибору: теоретико-методологічні основи та українська політична наука

Оксана Баштанник, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті обґрунтовано, що використання дослідницької стратегії інституціоналізму раціонального вибору було одним з тих факторів, що сприяв поверненню до інституційної теорії індивідуального виміру аналізу політики. Можливості досягнення корисності та розподілу ресурсів у суспільстві на мікрорівні політичного процесу почали розглядатися як достатньо важливі результуючі функціонування інституціональної системи поряд із макрополітикою. Окрім цього, конкретизується, що застосування методології точних наук дозволило характеризувати діяльність політичних інститутів у термінах ефективності, що привело до переорієнтації на вивчення їх неформальних різновидів як реальних регуляторів політичної поведінки. Однак захоплення емпіричними розробками викликало небезпеку раціоналізації політики аж до її дегуманізації, уникнути чого, на думку іноземних політичних вчених, можливо за дотримання етичних обмежень, які виходять із особливостей складної природи людини.

У результаті проведеного аналізу було встановлено, що на відміну від досліджень зарубіжних фахівців, які виокремлюють різні змістовні напрями аналізу в теорії інституціоналізму раціонального вибору, прикладний потенціал реалізації елементів її методології у роботах українських науковців має скоріше інструментальний характер. Зроблено загальний висновок, що дослідницька стратегія цієї версії нового інституціоналізму в практичній площині використовується переважно як один з багатьох методологічних підходів до вивчення різних політичних явищ і процесів. Певною мірою подібним до окремого напрямку досліджень, в якому розкривається аналітичний ресурс інституціоналізму раціонального вибору, є вивчення особливостей формування і функціонування парламенту та процесів, які з цим пов'язані (виборчі стратегії та коаліційні домовленості). Підкреслюється, що найбільшу цікавість для нас може представляти сегмент наукових праць, які в основі своїй спираються, зокрема, на теорію інституціоналізму раціонального вибору і пов'язані із аналізом тих факторів, які можуть перешкоджати демократичним трансформаціям у перехідних політичних системах.

Ключові слова: *новий інституціоналізм, політичний інститут, політична інституція, інституційна рівновага, інституційна пастка*

Institutionalism of rational choice: theoretical and methodological foundations and Ukrainian political science

Oksana Bashtannyk, Oles Honchar Dnipro National University

It has been substantiated that the use of a research strategy of rational choice institutionalism was one of the factors that contributed to a return to the institutional theory of policy analysis individual dimension in the paper. Possibilities to achieve utility and distribution of resources in society at the political process micro-level began to be considered as sufficiently important resultants of functioning of the institutional system alongside macro-politics. In addition, it is specified that application of the methodology of the STEM subjects has allowed characterizing the activities of political institutions using the terms of effectiveness, which led to a reorientation of the study of their informal varieties as real regulators of political behaviour. However, the interest in empirical development has created the danger of rationalizing the politics up to its dehumanization, whereof avoiding, according to foreign political scientists, is possible adhering to ethical constraints that arise from the peculiarities of complex human nature.

As a result of the analysis held, it has been found that, unlike the studies of foreign experts who distinguish various substantive areas of analysis in the theory of rational choice institutionalism, the applied potential of implementation of elements of its methodology in the works of Ukrainian scientists is rather instrumental. The general conclusion is that the research strategy of this version of new institutionalism in the practical plane is used mainly as one of many methodological approaches to the study of different political phenomena and processes. To some extent, similar to the particular area of research that reveals the analytical resource of rational choice institutionalism is to study the peculiarities of formation and functioning of parliament and the related processes (electoral strategies and coalition arrangements).

It is emphasized that the most interesting for us may be the segment of scientific works, which are based on the theory of rational choice institutionalism, and related to the analysis of those factors that may impede democratic transformations in transitional political systems. It can be argued that inefficient political institutions, despite their irrational nature, continue to function in the political system because they are the product of a rational choice of influential political actors. In this case, the understanding of the very concept of rationality is distorted, which from an absolute category is transformed into a relative one, not only because of the limitations associated with the action of moral and ethical factors, but mainly due to maintenance of an inefficient institutional equilibrium, i.e. an institutional trap.

Keywords: new institutionalism, political institute, political institution, institutional equilibrium, institutional trap

Институционализм рационального выбора: теоретико-методологические основы и украинская политическая наука

Оксана Баштанник, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье обосновано, что использование исследовательской стратегии институционализма рационального выбора было одним из тех факторов, который способствовал возвращению в институциональную теорию индивидуального измерения анализа политики. Возможности достижения полезности и распределения ресурсов в обществе на микроуровне политического процесса стали рассматриваться как достаточно важные результирующие функционирования институциональной системы наряду с макрополитикой. Кроме этого, конкретизируется, что применение методологии точных наук позволило характеризовать деятельность политических институтов в терминах эффективности, что привело к переориентации на изучение их неформальных разновидностей как реальных регуляторов политического поведения. Однако увлечение эмпирическими разработками вызвало опасность рационализации политики вплоть до ее дегуманизации, избежать чего, по мнению иностранных политических ученых, возможно при соблюдении этических ограничений, выходящих из особенностей сложной природы человека.

В результате проведенного анализа было установлено, что, в отличие от исследований зарубежных специалистов, которые выделяют различные содержательные направления анализа в теории институционализма рационального выбора, прикладной потенциал реализации элементов ее методологии в работах украинских ученых имеет скорее инструментальный характер. Сделан общий вывод о том, что исследовательская стратегия этой версии нового институционализма в практической плоскости используется преимущественно как один из многих методологических подходов к изучению различных политических явлений и процессов. В определенной степени подобным отдельному направлению исследований, в котором раскрывается аналитический ресурс институционализма рационального выбора, является изучение особенностей формирования и функционирования парламента и процессов, которые с этим связаны (избирательные стратегии и коалиционные договоренности). Подчеркивается, что наибольший интерес для нас может представлять сегмент научных работ, которые в основе своей опираются, в том числе, на теорию институционализма рационального выбора, и связаны с анализом тех факторов, которые могут препятствовать демократическим трансформациям в переходных политических системах.

Ключевые слова: новый институционализм, политический институт, политическая институция, институциональное равновесие, институциональная ловушка

Постановка проблеми.

Невід'ємною складовою демократичних трансформацій є трансформація інституціональної складової політичної системи, яка структурно і нормативно регулює поведінку учасників політичного процесу. На перший погляд, за наявності детально розробленої програми дій та, хоча б якоюсь мірою, необхідних ресурсів суспільний успіх політичних реформ майже гаранто-

ваний. Однак часто може мати місце ситуація, за якої продовжується функціонування неефективних політичних інститутів всупереч декларуванню важливості і необхідності їх модернізації, що потребує уважного дослідження.

Вивчення означених проблемних аспектів інституціонального будівництва може бути реалізоване шляхом задіяння основних понять і методологічних підходів із теорії інституціоналізму раціонального

вибору. Наприклад, вартим уваги є розгляд в його межах інституційної рівноваги як норми, коли інститути визначаються як стабільні (урівноважені) способи провадження справ [8]. Це дає підстави О. Рибій характеризувати практику політики інституціональної стабільності: переконання індивідів у тому, що наявні інститути продовжують слугувати їхнім інтересам і що кращої альтернативи немає чи вона є недовступною [8].

Аналіз досліджень і публікацій.

Слід зауважити, що даний різновид нового інституціоналізму більш ґрунтовно розроблений у працях зарубіжних дослідників: К. Шепсла, М. Бевіра, І. Кацнельсон та ін. Одним із його основоположників був американський економіст Даглас Норт: у працях цього вченого сформувався погляд на новий інституціоналізм як концептуальну схему, що пояснює «здійснення-вибору-в-рамках-обмежень», поєднуючи економічні та соціологічні (а також політологічні) підходи. [3, с. 133]. Серед вітчизняних науковців історія та теорія інституціоналізму раціонального вибору розкривається у роботах О. В. Рибій, А. Ф. Колодій, А.С. Романюка та деяких інших. Але, окрім цього, інтерес представляє прикладний потенціал інституціоналізму раціонального вибору у вітчизняній політичній науці, а також його дослідницькі параметри, що спрямовують наукові пошуки вчених у практичній площині.

Мета і завдання дослідження.

Метою статті є аналіз основних концептуальних аспектів теорії інституціоналізму раціонального вибору та їх актуалізації у вітчизняній політичній науці. Досягнення вказаної мети базується на виконанні таких завдань: конкретизувати основні стратегії дослідження інституційної складової політичної системи в теорії інституціоналізму раціонального вибору; виокремити напрями практичної реалізації змістовних положень цієї теорії у працях українських політичних вчених.

Виклад основного матеріалу.

Як би не здавалося на перший погляд, у теорії інституціоналізму раціонального вибору визнається не лише можливість обмеження зі сторони інститутів для вибору цілей суб'єктами політики, а і наголошується наявність мотивації у самих індивідів для збереження певного стану речей. Один з розробників цієї версії нового інституціоналізму, Д. Норт, розглядає інституції як правила гри в суспільстві, що виникають спонтанно як неофіційні (неформальні) інституції або створюються людьми цілеспрямовано, шляхом ухвалення юридичних актів і діють як офіційні (формальні) інституції. Обидва ці типи інституцій сутнісно відрізняються від організацій, оскільки останні є групами людей, що прагнуть досягти певної мети, а інституції – це набори правил-обмежень щодо їхньої поведінки [3, с. 133]. Така диференціація дозволяє аналізувати відмінності у структурних реформах та нормативних трансформаціях політичної системи, які можуть не співпадати у якості та тривалості дії, породжуючи основи для усталення подвійної інституціоналізації, характерної для країн у ситуації незавершеного демократичного транзиту. Розробники інституціоналізму раціонального вибору, на думку І. Катцнельсон, більшою мірою використовують інституціональні параметри як ще один важливий фактор для дослідження позиції індивідуальних гравців у політиці та розглядають інститути як структури, які вирішують проблеми координації колективної дії [17]. Учасниками політичного процесу, які здатні чинити суттєвий вплив на його перебіг, можуть розглядатися як впливові актори політики, так і умовні пересічні громадяни, чия індивідуальна стратегія поведінки щодо політичної системи сумарним ефектом впливає на колективну дію прямо чи опосередковано (без наявності цілеспрямованої координації).

На сьогодні у масиві наукових робіт, які звертаються до положень інституціоналізму раціонального вибору, прийнято виокремлювати дві методологічні орієнтації щодо функціонального статусу політичних інститутів. Перша розглядає інститути як «колективну користь» – ефективні для всього суспільства настанови, які дозволяють максимізувати корисність та максимально знизити транзакційні витрати [10, с. 106]. У такому баченні вже вимальовуються контури тих загроз, які можуть бути актуалізовані при виборі неправових чи неформальних індивідуальних стратегій організації колективної взаємодії та використання ресурсів системи, яка приводить до вказаних ефектів. Також Н. Є. Степанова та А. О. Мілюкова справедливо зауважують, що розрахунки максимальної корисності від тих або інших стратегій взаємодії, які вироблені в межах теорії ігор і активно застосовуються теоретиками раціонального вибору, скоріш придатні для моделювання та прогнозування поведінки індивідуальних акторів у досить обмеженому просторово-часовому континуумі (наприклад, у ході електоральних змагань, створенні парламентських коаліцій тощо) [10, с. 107]. Це зауваження видається цілком слушним з огляду на особливості дослідницької програми інституціоналізму раціонального вибору і знаходить своє підтвердження в роботах вітчизняних науковців, до аналізу яких ми звернемося у другій частині нашого дослідження.

Окрім вказаного, виокремлюється так званий дистрибутивний (від *distribution* – розподілення) підхід, що пропонує більш реалістичний погляд на взаємодію політичних суб'єктів у процесах інституціонального генезису. За концепцією Дж. Найта, який і запропонував цей підхід, інститути виникають як побічний продукт боротьби за владу та розподіл ресурсів у суспільстві [10, с. 107]. Як ми розуміємо, дистрибутивний підхід набагато ближчий

до типового бачення політичного процесу, яке сформувалося досить давно і підтверджується на сьогодні значно частіше порівняно із спробами пошуку взаємної вигоди від кооперації. Вчений сформулював оригінальну концепцію, яку деякі дослідники виділяють в окремий напрям неоінституціоналізму – «опосередкованого конфлікту». Він досліджує, як виникають і зберігаються самі інституції, яким чином вони впливають на політичну стабільність і зміни – шляхом розв'язання розподільчих конфліктів, що становлять, на думку Дж. Найта, серцевину політики [3, с. 133–134]. Ґрунтовність аналізу дає нам змогу говорити саме про інституціональний аналіз відповідних явищ і процесів, а не просто ще один вимір використання теорії раціонального вибору, як зазначають скептики щодо цього різновиду нового інституціоналізму.

Дослідницька програма інституціоналізму раціонального вибору, за К. Шепслом, базується в основному на точності лінійного аналізу – від вихідних аксіом до кінцевих пропозицій стосовно емпіричних основ дослідження [18]. У роботах вчених використовується переважно дедуктивна логіка, що керується уможливленими вихідними припущеннями щодо мотивів поведінки індивіда як актора в полі впливу інституту [14]. Евристичні параметри нового інституціоналізму, таким чином, набувають результуючого спрямування, що в цілому позитивно впливає на ефективність дослідницьких розробок: цьому сутнісно сприяє математичний апарат інституціоналізму раціонального вибору, як і більш раннє запозичення методології такого типу в політичну науку загалом. У цій версії інституційної теорії найбільше проявляється ренесанс положень біхевіоризму (інститут не лише причина дії, але і наслідок), та поряд з тим дещо спрощуються психологічні детермінанти поведінки – вона насправді не є простим вибором між

спонукальними та заборонними правилами. Багато чого також запозичено вченими від економічної теорії (підрахунок вигоди і витрат) та в принципі технологічного підходу до аналізу соціальних структур і процесів, як визначає С. Белл, у політологічні пояснення повертається традиція механіцизму [14]. Важливим зауваженням до цих положень є специфіка предметного рівня дослідження – мова практично не йде про макрорівень політичного процесу, рушійними силами якого прийнято вважати скоріше ідеологічні конструкції, що наділені вихідним ціннісним обґрунтуванням з метою реалізації інтегруючого потенціалу.

Так, до стратегії аналізу в межах інституціоналізму раціонального вибору широко залучаються положення теорії ігор, неоліберальної концепції управління, що допомагає моделювати мікрорівень політичних відносин на основі припущення про прагнення до максимізації власної користі їх учасниками [15, р. 4]. У такому разі виникають побоювання щодо етичної складової означених процесів, оскільки політична діяльність загалом, а сфера державної служби зокрема потребують дещо відмінних ціннісних орієнтирів порівняно з корпоративною етикою комерційних структур, як наголошує, наприклад, М. Бевір. Д. Норт також підкреслював наявність значної різниці між тими порівняно простими і точними рішеннями теорії ігор та складними і неточними способами, що їх використовують індивіди для реалізації взаємодії один з одним [6, с. 32]. Так чи інакше, раціоналізм від світоглядного орієнтуру у розумінні класичної філософії, збагачуючись елементами психології та математичного аналізу, трансформується в один з підходів до визначення інтересів суб'єктів політики в процесі функціонування інститутів.

Основна критика цього підходу полягає у тому, що при реалізації конкретних

досліджень слід не забувати про важливий чинник – здійснення регулюючого впливу інститутами відбувається на основі залучення більшою мірою нормативних факторів, а тому будь-яка раціональна поведінка індивіда як актора є соціально обумовленою [16, р. 948-949]. Таким чином, може бути подоланий деякий редуccionізм підходу з позиції інституціоналізму раціонального вибору, за якого політичні процеси на такому рівні розглядаються як пов'язані з визначенням величини винагороди для сторін взаємодії від ухвалення тих чи інших політичних рішень. Якщо розуміти раціональність як відповідність до вимог певної ситуації, то дія сил конкуренції в політиці справді може призвести до виживання тих, чия поведінка більш раціональна [6, с. 37]. За подібного розвитку подій ми можемо постати перед вже згадуваними проблемами етичного характеру, оскільки суспільне середовище політичної системи не може схвалити всіх ефективних маркетингових заходів підвищення реальних показників раціональності. Людина за своїми психологічними особливостями не може діяти абсолютно раціонально – вона наділена амбіціями, слідує табу та ін. – а тому її поведінка може характеризуватися лише як відносно, обмежено раціональна [18].

Друга змістовна частина нашого дослідження буде полягати у намаганні проаналізувати у роботах вітчизняних науковців прикладний потенціал реалізації елементів методології теорії інституціоналізму раціонального вибору. Перше, що можливо відзначити, – дослідницька стратегія цієї версії нового інституціоналізму в практичній площині використовується переважно як методологічний підхід до вивчення тих чи інших політичних явищ і процесів. Наприклад, В. Ю. Стрельцов крізь призму методологічного інструментарію неінституціоналізму раціонального вибору розглядає систему багаторівневого

врядування у ЄС – для з'ясування її можливого впливу на формування інституційного середовища з ухвалення та впровадження рішень в межах ЄС [12, с. 3]. Дослідник у своїй роботі зосереджується в основному на теорії принципал-агента, яка дозволяє виокремити та охарактеризувати залежності між різними рівнями управління, що складають систему багаторівневого врядування у ЄС. Він доходить висновку, що модель принципал-агента досить чітко визначає сутність державно-управлінських механізмів у відносинах між головними гравцями. Проте подальші теоретичні пошуки було б доцільніше сконцентрувати на питанні дисконтинуації, коли в умовах високої політичної динаміки рішення, ухвалені попереднім урядом, має впроваджувати вже інший уряд [12, с. 6–7].

На цьому прикладі ми можемо спостерігати загальну тенденцію, що є характерною для застосування методології інституціоналізму раціонального вибору в суспільно-політичних дослідженнях: підкреслюється її практична значущість з приводу приросту нового наукового знання, але поряд з цим акцентується необхідність обмежень при використанні принципу раціоналізму. Так, О. М. Рудакевич зазначає, що новий інституціоналізм дистанціювався від «теорії раціональної дії», запропонувавши поняття «обмежений раціоналізм» і «опортуністична поведінка». Останню, яка виражається у переслідуванні індивідом власного інтересу, до певної міри нейтралізують соціальні інститути, змушуючи індивідів дотримуватися норм, які відповідають суспільним інтересам [9]. Подібний підхід сприяє розширенню предметного поля аналізу загальної теорії інституціоналізму, що збагачує її дослідницьку програму та надає можливість оновити уявлення про об'єкти вивчення, які звичайно не розглядалися з такої точки зору. Зокрема, з певним застереженням можна віднести культуру, зокрема політич-

ну, до категорії неформальних політичних інститутів, зважаючи на те, що більшість соціетальних компонентів культури становлять змістову основу інститутів, і що культура за своїм характером також ірраціональне явище [9].

Найбільш затребуваними положення інституціоналізму раціонального вибору виявляються під час розбору особливостей ухвалення рішень у політичному процесі, що зумовлено специфікою методологічних основ такого різновиду наукових розробок. М.В. Чабанна пише, що неінституційний підхід використовує модель раціонального вибору з врахуванням, окрім ресурсних і технологічних обмежень, інституційних обмежень, які звужують варіанти вибору при ухваленні рішень [13, с. 32]. В якості подібних обмежень вона виокремлює владу, статус, суспільне схвалення тощо – ті соціальні регулятори поведінки індивіда, яким приділяється увага в неінституційному підході [13, с. 32]. На нашу думку, з-поміж відзначених принципів методологічного індивідуалізму, максимізації користності та обмеженої раціональності саме останній фіналізує припустимі дискусії щодо порівняння альтернатив, хоч може бути актуалізований від початку обговорення. Альтернатива, вибір якої становить політичне рішення, не гарантує повного досягнення цілей, але є найкращим з можливих рішень за певних умов [13, с. 32].

Наступний сегмент наукових праць, які в основі своїй спираються, зокрема, на інституціоналізм раціонального вибору, представляє для нас більшу цікавість і пов'язаний із аналізом тих факторів, які можуть перешкоджати демократичним трансформаціям у перехідних політичних системах. Спочатку варто зазначити декілька слів про інституційні зміни загалом, щоб розуміти, які можливості є для перетворень інституціональної системи та інституційного середовища у напрямку трансформації політичного режиму. О. М. Стойко звертає увагу на те, що основна складність при цьому пов'язана з

трактуванням інститутів як координуючих механізмів, що підтримують конкретну рівновагу [11, с. 48–49]. На його думку, у теорії раціонального вибору політичні інститути швидше будуть обмежувальними механізмами, спроможними впровадити стабільність на додачу до їх ролі у вирішенні проблем координації і кооперації [11, с. 131]. Таким чином, ефективні трансформації ендогенних формалізованих політичних інститутів не завжди можуть бути прийнятними для політичної системи, яка потребує певної міри стабільності для підтримання рівноваги як просто запоруки її існування. Наприклад, інституційний вибір постсоціалістичних країн тяжіє переважно до легалізації неформальних інститутів (опозиційні рухи, діяльність громадських правозахисних організацій), що повинні змінити старі, або їх запозичення – імпорту [11, с. 94].

Слідуючи цим припущенням, ми зможемо стверджувати, що поведінка політичних гравців часто обумовлюється стратегіями, які є відповідними їх індивідуальному раціональному вибору попри суперечність із структурними формалізованими приписами і цілком очікуваними санкціями у зв'язку з цим. Як пише Ю.В. Мацієвський, труднощі методологічного і теоретичного характеру полягають у тому, щоб пояснити, як неформальні правила, зокрема клієнтелізм і непотизм, формують поведінку акторів [4, с. 25]. Особливого значення це набуває під час реалізації демократичних трансформацій, коли довготривалим масштабним програмам реформ можуть перешкоджати короткотермінові індивідуальні виражені стратегії, а інституційна рівновага виникає в точці перетину цих стратегій. Теорія інституціоналізму раціонального вибору може бути тим методологічним інструментом, що дозволить з'ясувати причини такого формування інституційної рівноваги та утвердження в політичній системі стійких неефективних політичних інститутів (інституційних пасток). З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними увага дослідників перенеслася на вивчення впливу «підривних» неформальних інститутів на формальні або механізми «неформальної інститу-

ціоналізації» гібридних режимів [4, с. 33].

Втім, і формалізовані політичні інститути не втрачають свого впливу на загальне формування середовища політичної системи, що може також більшою або меншою мірою сприяти процесу демократизації, і аргументація з цього приводу є різною. Дозволимо собі об'ємну цитату С.С. Дембіцького та Б.М. Хляпатури щодо зазначеного аспекту: «... теорія інституціоналізму раціонального вибору стверджує, що формальні правила проведення виборів визначають стратегічні дії політиків, партій та громадян. Так, мажоритарна система, пов'язана з високим прохідним бар'єром, а відтак невеликою кількістю парламентських партій, призводить до прийняття політичними акторами центристської ідеології, акценту на вирішенні питань, близьких усім групам населення, появи відкритих децентралізованих політичних об'єднань з неоднорідним складом. Пропорційна ж система зорієнтована на значно більше різноманіття складу парламенту шляхом зменшення прохідного бар'єру, призводить до орієнтації на групи електорату з конкретною ідеологією, відповідні партії є порівняно закритими утвореннями, а політики роблять акцент на соціальних розмежуваннях та резонансних гаслах» [2, с. 21].

Осмилення цих гіпотез підводить нас до ще одного напрямку досліджень, в якому розкривається аналітичний потенціал інституціоналізму раціонального вибору – вивчення особливостей формування і функціонування парламенту та процесів, які з цим пов'язані. Наприклад, видозміна вже згадуваних типів виборчих систем через застосування інструментів виборчої інженерії грає не останню роль для стабільності політичної системи загалом, що підкреслює у своїй роботі І.А. Гербут. Він наводить модель П. Норріс щодо значення виборчих правил у рамках інституціоналізму раціонального вибору, характеризуючи яку можна загалом відзначити, що виборча інженерія – зміна формальних виборчих правил – має здатність генерувати значні наслідки через зміну стратегічної поведінки політиків, партій і громадян [1, с. 360]. Впроваджуючи зміни у такому елементі політичного

процесу, який, на перший погляд, не має великого значення для функціонування політичної системи, можливо сприяти трансформаціям у тих її складових, які безпосередньо пов'язані з виборчими процедурами та наділені політичною суб'єктністю – партійних системах. Найчастіше первинною мотивацією змін «правил гри» є досягнення політичних та соціальних наслідків, що будуть найбільш вигідними для раціональних акторів, навіть якщо це буде суперечити колективним цілям [1, с. 361].

О.С. Поліщук залучає інституціоналізм раціонального вибору для розгляду конкретних стратегій депутатів і сценаріїв розвитку політичних подій при тому чи іншому результаті виборів до парламенту за змішаної виборчої системи зразка 2012 р. [7, с. 43]. Оскільки така виборча система діяла ще протягом досить тривалого періоду часу і саме на її основі відбувся попередній електоральний цикл, то є сенс звернути увагу на один із тих варіантів розвитку подій, що реалізувався завдяки специфічному поєднанню ситуації розподілу ресурсів та стратегії взаємодії акторів. Автор наводить приклад, що коли провладні партії набирають більшість голосів і за партійними списками і за мажоритарними округами, складається ситуація ресурсного переважання над конкурентами. Стратегія придушення в даному випадку стає більш дешевою (порівняно зі стратегією кооперації) і найбільш імовірним результатом за таких умов є формування стабільної пропрезидентської більшості [7, с. 45].

За мету своєї роботи М.М. Новіков ставить дослідження процесів виникнення та становлення бікамеральних інститутів на підґрунті інтегрованого залучення підходів, вироблених у межах класичного інституціонального аналізу і неоінституціональної парадигми. У межах останньої різні аспекти двопалатних парламентських установ можуть продуктивно вивчатися, зокрема, через використання пояснювальних схем інституціоналізму раціонального вибору [5, с. 57–58]. Такий тип конструювання організаційної структури парламенту

може бути інституціональним запобіжником у загальній системі стримувань і противаг, що сприяв би встановленню функціональної рівноваги в механізмі представництва суспільних інтересів. Вчений відзначає, що ще Ш. Монтеск'є інструменталізував двопалатність як ефективний стабілізаційний механізм, «що утримує від крайнощів» обидві гілки влади: виконавчу і законодавчу [5, с. 61].

Висновки.

Використання дослідницької стратегії інституціоналізму раціонального вибору було одним з тих факторів, що сприяв поверненню до інституційної теорії індивідуального виміру аналізу політики. Можливості досягнення корисності та розподілу ресурсів у суспільстві на мікрорівні політичного процесу почали розглядатися як достатньо важливі результуючі функціонування інституціональної системи поряд із макрополітикою. Застосування методології точних наук дозволило характеризувати діяльність політичних інститутів у термінах ефективності, що привело до переорієнтації на вивчення їх неформальних різновидів як реальних регуляторів політичної поведінки. Однак захоплення емпіричними розробками викликало небезпеку раціоналізації політики аж до її дегуманізації, уникнути чого, на думку іноземних політичних вчених, можливо за дотримання етичних обмежень, які виходять із особливостей складної природи людини.

На відміну від досліджень зарубіжних фахівців, які виокремлюють різні змістовні напрями аналізу в теорії інституціоналізму раціонального вибору, прикладний потенціал реалізації елементів її методології у роботах українських науковців має скоріше інструментальний характер. Дослідницька стратегія цієї версії нового інституціоналізму в практичній площині використовується переважно як один з багатьох методологічних підходів до вивчення різних політичних явищ і процесів. Певною мірою подібним до окремого напрямку досліджень, в якому розкривається аналітичний ресурс інституціоналізму раціонального вибору, є вивчення особливостей формування і функціонування парламенту та

процесів, які з цим пов'язані (виборчі стратегії та коаліційні домовленості).

Найбільшу цікавість для нас може представляти сегмент наукових праць, які в основі своїй спираються, зокрема, на теорію інституціоналізму раціонального вибору і пов'язані із аналізом тих факторів, які можуть перешкоджати демократичним трансформаціям у перехідних політичних системах. Можливо стверджувати, що неефективні політичні інститути, попри свою

нерациональну природу, продовжують функціонувати в політичній системі через те, що є продуктом раціонального вибору впливових політичних гравців. У такому разі спотворюється розуміння самого поняття раціональності, що із абсолютної категорії перетворюється на відносну не лише через обмеження, пов'язані із дією морально-етичних чинників, а головним чином через підтримання неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гербут І. А. Теоретико-методологічні засади виборчої інженерії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 6 (56). С. 352–363.
2. Дембіцький С. С., Хляпатура Б. М. Пояснення процесу демократизації в теоріях інституціоналізму раціонального вибору та культурної модернізації: порівняльний аналіз. *Ukr. Socium*. 2013. № 3(46). С. 19–31.
3. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського ун-ту. Сер. Філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 129–139.
4. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.
5. Новіков М. Становлення та розвиток бікамералізму в історичній ретроспективі. *Наукові праці. Серія: Політичні науки*. 2006. Вип. 27. Том. 40. С. 57–62.
6. Норт Д. Інститути, інституціональні змінення і функціонування економіки. Москва : Фонд економічної книги «Начала», 1997. 180 с.
7. Поліщук О. С. Рольові позиції депутатів від мажоритарних округів і стратегії формування парламентської більшості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології*. 2012. № 1013. Вип. 21. С. 42–47.
8. Рибій О. Різновиди та умови встановлення рівноваги політичних інститутів. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26797/13-Rybyi.pdf?sequence=1>.
9. Рудакевич, О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження інституційного рівня політичної культури. URL: http://library.tneu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/pdf.
10. Степанова Н. Є., Мілюкова А. О. Взаємодія політичних суб'єктів та інститутів у світлі новітніх соціальних теорій. *Вісник Одеського національного університету*. Випуск 8. Соціологія і політичні науки. 2011. Том 16. С.101–117.
11. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. Київ : Логос, 2016. 380 с.
12. Стрельцов В. Ю. Використання інструментів неоінституціоналізму для аналізу системи багаторівневого врядування ЄС. *Теорія та практика державного управління. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 4 (35). С. 1–7.
13. Чабанна М. В. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 29–37.
14. Bell S. Institutionalism: Old and New. URL: <http://espace.library.uq.edu.au/eserv.php?pid=UQ:9699&dsID=Institutionalism.pdf>.
15. Bevir M.R. A decentered theory of governance: rational choice, institutionalism and interpretation. Working Paper. 2001. № 10. 49 p.
16. Hall P.A. Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*. 1996. № 5 (44). P. 936–957.
17. Katznelson I. Intersections between Historical and Rational Choice Institutionalism. URL: http://www.russellsage.org/sites/all/files/katznelson_chapter1_pdf.pdf.
18. Shepsle K.A. Rational Choice Institutionalism. URL: http://scholar.harvard.edu/files/kshepsle/files/rational_choice_institutionalism_4.5.05.pdf.

REFERENCES

1. Herbut, I. A. (2013). Teoretyko-metodolohichni zasady vyborchoi inzhnerii [Theoretical and methodological principles of electoral engineering]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific Notes of the Institute of Political and Ethnic Studies IF Kurasa*, 6 (56), 352–363 [in Ukrainian].
2. Dembitskyi, S. S., & Khliapatura, B. M. (2013). Poiasnennia protsesu demokratyzatsii v teoriakh instytutsionalizmu ratsionalnoho vyboru ta kulturnoi modernizatsii: porivnialnyi analiz [Explanation of the process of democratization in the theories of institutionalism of rational choice and cultural modernization: a comparative analysis]. *Ukr. Socium*, 3(46), 19–31 [in Ukrainian].

3. Kolodii, A. (2011). Neoinstytutsionalizm ta yoho piznavalni mozhlyvosti v politychnykh doslidzhenniakh [Neoinstitutionalism and its cognitive capacities in political research]. *Visnyk Lvivskoho un-tu. Ser. Filosofsko-politohichni studii – Visnyk of L'viv Univ. Avg. Philosophical and political studies*, 1, 129–139 [in Ukrainian].
4. Matsiievskiy, Yu. V. (2016). *U pasttsi hibrydnosti: zygazy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014)* [In the trap of hybridity: the zigzags of political regime transformation in Ukraine (1991-2014)]. Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].
5. Novikov, M. (2006). Stanovlennia ta rozvytok bikameralizmu v istorychnii retrospektyvi [Formation and development of bicameralism in historical retrospect]. *Naukovi pratsi. Serii: Politychni nauky – Scientific works. Series: Political Science*, 40 (27), 57–62 [in Ukrainian].
6. Nort, D. (1997). *Ynstytuty, ynstytutsionalnye yzmeneniya y funktsyonyrovanye ekonomyky* [Institutions, Institutional Changes, and the Functioning of the Economy]. Moscow: “Nachala” [in Russian].
7. Polishchuk, O. S. (2012). Rolovi pozytsii deputativ vid mazhorytarnykh okruhiv i stratehii formuvannia parlamentskoi bilshosti [Role positions of MPs from majority constituencies and the strategy of forming a parliamentary majority]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii : Pytannia politohii – Bulletin of the VN Karazin Kharkiv National University. Series: Political Science Issues*, 1013 (21), 42–47 [in Ukrainian].
8. Rybii, O. (2010). *Riznovydy ta umovy vstanovlennia rivnovahy politychnykh instytutiv* [Varieties and Conditions for Balancing Political Institutions]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26797/13-Rybyi.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
9. Rudakevych, O. M. (2009). *Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhenia instytutsiinoho rivnia politychnoi kultury* [Theoretical and methodological foundations of the study of the institutional level of political culture]. Retrieved from http://library.tneu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/.pdf [in Ukrainian].
10. Stepanova, N. Ie., & Miliukova, A. O. (2011). Vzaiemodiiia politychnykh subiektiv ta instytutiv u svitli novitnikh sotsialnykh teorii [The interaction of political actors and institutions in the light of the latest social theories]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Sotsiolohiia i politychni nauky – Bulletin of the Odessa National University. Sociology and political science*, 16 (8), 101–117 [in Ukrainian].
11. Stoiko, O. M. (2016). *Transformatsiia politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh* [Transformation of political institutions in modern transitional societies]. Kiev: Logos [in Ukrainian].
12. Streltsov, V. Iu. (2011). Vykorystannia instrumentiv neoinstytutsionalizmu dlia analizu systemy bahatorivnevoho vriaduvannia YeS [Using neo-institutionalism tools to analyze the EU's multi-level governance system]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Public administration theory and practice*, 4(35), 1–7 [in Ukrainian].
13. Chabanna, M. V. (2010). Neoinstytutsiinyi pidkhid do analizu protsesu pryiniattia politychnykh rishen [A neo-institutional approach to political decision-making]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 2, 29–37 [in Ukrainian].
14. Bell, S. (2002). *Institutionalism: Old and New*. Retrieved from <http://espace.library.uq.edu.au/eserv.php?pid=UQ:9699&dsID=Institutionalism.pdf>.
15. Bevir M. R. (2001). A decentered theory of governance: rational choice, institutionalism and interpretation. *Working Paper*, 10.
16. Hall P. A. (1996). Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*, 5 (44), 936–957.
17. Katznelson, I. (2005). *Intersections between Historical and Rational Choice Institutionalism*. Retrieved from http://www.russellsage.org/sites/all/files/katznelson_chapter1_pdf.pdf.
18. Shepsle, K. A. (2006). *Rational Choice Institutionalism*. Retrieved from http://scholar.harvard.edu/files/kshepsle/files/rational_choice_institutionalism_4.5.05.pdf.

Баштанник Оксана Віталіївна

Кандидат політичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Bashtannyk Oksana

Ph.D. of Political Sciences, Assoc. Proff.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave, Dnipro, 49010, Ukraine

Email: polit.dnepr2011@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4067-3261

Цитування: Баштанник О. В. Інституціоналізм раціонального вибору: теоретико-методологічні основи та українська політична наука. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С.37-46.

Citation: Bashtannyk, O.V. (2019). Instytutsionalizm ratsionalnoho vyboru: teoretyko-metodolohichni osnovy ta ukrainska politychna nauka [Institutionalism of rational choice: theoretical and methodological foundations and Ukrainian political science]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 37-46.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 17.11.2019

Соціальний активізм як практика формування мережевих суспільних рухів

Олеся Гудзенко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пропонується теоретична інтерпретація соціального активізму та його ролі у практиках формування мережевих суспільних рухів. У сучасному інформаційному суспільстві посилюється значення практик солідаризації агентів у соціальних мережах. Широкого поширення набули терміни «активізм», «онлайн-активізм», «слактивізм», «комунікаційний активізм», «медіа-активізм», «кліктивізм» тощо. Їх використовують в якості маркування нових практик формування соціальних і політичних активістських рухів у соціальних мережах. Однак проблема соціального активізму не є достатньо актуалізованою темою соціології. Дискусії стосовно місця і ролі соціального активізму в практиках формування мережевих суспільних рухів мають більш популярний, ніж науковий характер. Технологічні інновації інформаційного суспільства вплинули на форми соціальної взаємодії, комунікації і солідаризації різного рівня агентності. Вони трансформуються та створюють інноваційні модули соціального активізму – від мережевих ресурсів спільної діяльності до арт-активізму. Соціальні мережі виступають активним динамічним простором конфігурації різноманітних форм соціального активізму, оскільки містять постійно оновлюваний інформаційний контент, який створюється агентами мережевих спільнот у вигляді коментарів, відповідей, лайків, постів тощо. Мережі стають практичним механізмом соціальної консолідації на фоні кризи легітимності та довіри до влади. Відбувається перехід практик соціальних і політичних активістських рухів в інтернет-простір та соціальні мережі. Особливої актуальності проблематика нових суспільних рухів набуває останніми роками у зв'язку з поширенням у глобалізованому суспільстві протестних рухів, що вимагають для їх вивчення релевантних теоретико-методологічних засад. У роботі запропоновано розгляд соціального активізму з позиції теорії інформаційного суспільства М. Кастельса, прагматичної соціології Л. Болтанскі і Л. Тевено й теоретичних розробок Г. Рейнгольда і С. Харребі.

Ключові слова: активізм, онлайн-активістські практики, суспільні рухи, соціальні мережі, інформаційне суспільство, режими залученості

Social activism as a practice of forming networked social movements

Olesya Gudzenko, Oles Honchar Dnipro National University

This paper proposes a theoretical interpretation of social activism and its role in the practices of forming networked social movements. In today's information society, the importance of solidarity practices for agents in social networks is increasing. The terms «activism», «online activism», «activism», «communication activism», «media activism», «collectivism» and so on have become widespread. They are used as markers of new practices for shaping social and political activist movements in social networks. However, the issue of social activism is not a sufficiently relevant topic in sociology. Discussions regarding the place and role of social activism in the practices of network social movement formation are more popular than scientific. Technological innovations of the information society have influenced forms of social interaction, communication, and solidarity of different levels of the agency. They transform and create innovative modes of social activism - from networking resources to collaborative activities to art-activism. Social networks are an active dynamic configuration space for various forms of social activism because they contain constantly updated information content created by network community agents in the form of comments, replies, likes, posts, and more. Networks are becoming a practical mechanism for social consolidation amid a crisis of legitimacy and trust in government. There is a shift in the practices of social and political activist movements into the internet space and social networks. The problem

of new social movements has become especially relevant in recent years in connection with the proliferation of protest movements in the globalized society, which require relevant theoretical and methodological principles to study them. The paper deals with the consideration of social activism from the standpoint of the theory of the information society of M. Castels, the pragmatic sociology of L. Boltanski and L. Teweno and the theoretical developments of G. Reingold and S. Harrebi.

Keywords: activism, online activist practices, social movements, social networks, information society, modes of involvement

Социальный активизм как практика формирования сетевых общественных движений

Олеся Гудзенко, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Предлагается теоретическая интерпретация социального активизма и его роли в практиках формирования сетевых общественных движений. В современном информационном обществе усиливается значение практик солидаризации агентов в социальных сетях. Широкое распространение получили термины «активизм», «онлайн-активизм», «слактивизм», «коммуникационный активизм», «медиа-активизм», «кликтивизм» и другие. Их используют в качестве маркировки новых практик формирования социальных и политических активистских движений в социальных сетях. Однако проблема социального активизма является недостаточно актуализированной темой социологии. Дискуссии относительно места и роли социального активизма в практиках формирования сетевых общественных движений имеют более популярный, чем научный характер. Технологические инновации информационного общества повлияли на формы социального взаимодействия, коммуникации и солидаризации разного уровня агентности. Они трансформируются и создают инновационные модусы социального активизма – от сетевых ресурсов совместной деятельности до арт-активизма. Социальные сети выступают активным динамическим пространством конфигурации различных форм социального активизма, так как содержат постоянно обновляющийся информационный контент, создаваемый агентами сетевых сообществ в виде комментариев, ответов, лайков, постов и тому подобное. Сети становятся практическим механизмом социальной консолидации на фоне кризиса легитимности и доверия к власти. Происходит переход практик социальных и политических активистских движений в интернет-пространство и социальные сети. Особую актуальность проблематика новых общественных движений приобретает в последние годы в связи с распространением в глобальном обществе протестных движений и требующих для их изучения релевантных теоретико-методологических основ. В работе предложено рассмотрение социального активизма с позиции теории информационного общества М. Кастельса, прагматической социологии Л. Болтански и Л. Тевено и теоретических разработок Г. Рейнгольда и С. Харреби.

Ключевые слова: гражданский активизм, онлайн-активистские практики, общественные движения, социальные сети, информационное общество, режимы вовлеченности

Постановка проблеми.

В умовах інформаційного суспільства форми соціальної взаємодії, комунікації і солідаризації різного рівня агентності трансформуються та створюють інноваційні модуси соціального активізму (від мережевих ресурсів спільної діяльності до арт-активізму суспільних рухів). Соціальні мережі виступають як активний динамічний простір конфігурації різноманітних форм соціального активізму, оскільки містять постійно оновлюваний інформаційний контент, який створюється агентами мережевих спільнот у вигляді коментарів, відповідей, лайків, постів тощо. Характерною рисою формування сучасних суспільних рухів є те, що вони виника-

ють у межах малих соціальних груп, поза полем політики та інститутами громадянського суспільства і мають мережевий характер самоорганізації членів суспільств для актуалізації уваги на соціальні проблеми. Безперечною перевагою соціальних мереж є їх агентність не тільки в процесах самоорганізації мережевих спільнот користувачів, а й у формуванні мобілізаційних практик соціального активізму і перетворенні дискусії на практичні дії. Мережеві суспільні рухи актуальні з позиції динамічності та плінності соціальної реальності, оскільки оперативно реагують на соціокультурні виклики та зміни. Онтологічний аспект проблемної ситуації полягає у трансформаційних змінах форм соціальної активності,

який обумовлює появу в теоретичному дискурсі нових соціологічних теорій, направлених на експлікацію заданої проблематики. У даній роботі пропонується розгляд сучасних теорій, присвячених інтерпретації появи й розвитку соціального активізму і нових соціальних рухів в умовах інформаційного суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій.

Формування суспільних рухів, чинники та роль агентів у цьому процесі – незмінна тематика соціологічного дискурсу, починаючи із класичного періоду і дотепер. Зарубіжні дослідники проблем розвитку суспільних та політичних рухів – П. Штомпка, Г. Блумер, Т. Тіллі, Н. Смелзер, Ю. Габермас, П. Гунделах, Р. Інгельхарт, Г. Лебон, А. Мелучі, Р. Тернер, А. Турен, Е. Фром та ін. Більшість робіт пропонують детальний розгляд основних положень парадигм «колективної поведінки», «мобілізації ресурсів», «нових соціальних рухів» [5; 6; 9; 15; 16; 20]. Тематиці формування суспільних рухів в умовах сучасного суспільства присвячені роботи українських вчених – О. Злобіної, Л. Камінської, Т. Савельєвої, М. Мордовець, М. Головатого, В. Кулик. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства досліджують – О. Онищенко, В. Горовий, В. Попик, Б. Вахула. Серед російських вчених, які досліджують процеси формування соціальних рухів, – О. Здравомислова, О. Яницький, К. Клеман, К. Казеніна, М. Королева, С. Ушкін, Т. Павлова, Н. Скобеліна. Однак складність, поліаспектність та логіка виникнення мережевих суспільних рухів спричинює невелику кількість робіт, присвячених дослідженню соціального активізму.

У даній статті пропонується розкриття логіки формування суспільних рухів і соціального активізму в сучасних соціокультурних реаліях на основі теорії інформаційного суспільства М. Кастельса, прагматичної соціології Л. Болтанскі і Л. Тевено й теоретичних розробок Г. Рейнгольда і С. Харребі. Соціологічна рефлексія стосовно заданої проблематики простежується у наукових роботах [3; 7; 8; 14].

Мета дослідження полягає в соціологічній експлікації теоретичних засад дослідження соціального активізму як практики формування суспільних рухів в умовах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу.

На початку ХХІ ст. швидкоплинні трансформаційні зрушення, зумовлені процесами глобалізації, діджиталізації та інформатизації сучасного світу, сприяли формуванню нових агентів

суспільних змін. Особливого значення в сучасному суспільстві набувають динамічні організаційні форми, які швидко реагують на соціокультурні зміни, репрезентуючи наявні нові модуси соціального активізму різного рівня агентності. Такими формами солідаризації є суспільні рухи, які формуються у віртуальному мережевому просторі. Обумовлені розвитком інформаційних технологій інноваційні форми протестної активності (флешмоб, хепенінг, перформанс, наномітинг, hashtag action тощо) створюють нові практики залученості агентів у суспільні рухи та ймовірність автономії соціальної системи від системи влади.

У сучасних публікаціях все частіше можна зустріти низку синонімічних термінів, які презентують прояв активістських рухів у соціальних мережах. Одними з таких є концепти «онлайн-активізм», «слактивізм», «комунікаційний активізм», «медіа-активізм», «кліктивізм» тощо. Їх використовують в якості маркування нових практик формування соціальних і політичних активістських рухів у соціальних мережах. Поширення терміну «активізм» спричинює появу питання щодо змістовних відмінностей від термінів, які традиційно використовувалися для визначення різних форм солідаризації суспільства. Концепт «соціальний активізм» не є розробленим теоретичним конструктом актуального соціологічного дискурсу, на відміну від терміну «громадянська активність». Виникає потреба в теоретичній інтерпретації схожих і відмінних рис синонімічно близьких концептів «соціальний активізм» і «громадянська активність» у процесах формування суспільних рухів.

Концепт «громадянська активність» рідко виступає самостійним предметом соціологічних пошуків, а сам термін, як зазначає С. Ципко, відсутній у більшості словникових джерел, що ускладнює визначення його меж та сфери застосування. У соціології громадська активність розглядається, перш за все, як напрямок діяльності людей, пов'язаний зі здійсненням громадянами суспільних функцій у тих сферах життя суспільства, котрі не можуть ефективно регулюватися державою, та процес самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій засобом формування громадських інституцій і участі в їх роботі. Виявом організованих, колективних форми громадської активності є різноманітні соціальні рухи [19, с. 190-191].

Громадянську активність прийнято розглядати в контексті політичної залученості громадян в поле влади за допомогою соціального капіталу

участі в недержавних громадських рухах. Однак такий підхід занадто вузький, оскільки громадянська активність має відношення не тільки до політики, а й до соціально-значимих дій і є вбудованою в повсякденне життя людини. Форми громадянської активності різноманітні: це і участь в мітингах, акціях протесту та демонстраціях, і волонтерська діяльність, нетворкінг, краудсорсинг і краундфандинг. Даний підхід дозволяє визначити громадянську активність як одну з форм соціальної активності, основною метою якої є реалізація соціально-значимих інтересів, спрямованих на залучення якомога більшої уваги громадськості, засобів масової інформації, владних структур до різного роду суспільних проблем. В умовах сучасного суспільства громадянська активність розглядається винятково в межах системних горизонтальних зв'язків.

Процес формування громадянської активності може протікати стихійно, незалежно від діяльності тих чи інших соціальних інститутів, шляхом дискусій, обміну думками, зіставлення різних точок зору, а також шляхом колективної самоорганізації громадян. Однак у забезпеченні громадянам доступу до політичної участі та актуалізації громадянської активності значну роль відіграють організаційні структури – політичні партії, некомерційні громадські організації, громадські рухи, громадські фонди, установи, професійні спілки, які виступають основою для інституціоналізації громадянської активності в політичній сфері. Вони покликані забезпечувати життєздатність громадянських інститутів, формувати у громадян усвідомлення спільності групових інтересів, своєї ідентичності з іншими індивідами.

Дослідниця М. В. Мордовець у дисертаційній роботі, присвяченій вивченню політичного активізму, зазначає, що вперше у ХХ ст. термін «активізм» було використано у роботі К. Хіллера «Про місце активізму» для позначення нових тенденцій у літературі, що увійшли в історію під назвою «експресіонізм». К. Хіллер визначив «активізм» як рух нового літературного покоління, який має на меті підкреслити «відхилення» від стереотипів, виклик читацького резонансу, епатування публіки. Така «активістська», або «поведінкова», складова є невід'ємною частиною експресіоністського руху. Американські дослідники П. Норіс та М. Брайан визначають активізм як постійну діяльність з певною метою, що здійснюється безкорисливо та з внутрішніх спонукань (підтримка прав меншин, підтримка руху проти дискримінації певних груп людей, захист природи, підтримка політичних

партій або кампаній тощо) [11, с. 34].

У роботах, присвячених дослідженню активізму, здебільше фіксуються онтологічні риси цього явища, а теоретичні аспекти зосереджені в основному на парадигмі «нових соціальних рухів» чи теоріях, присвячених «політичній участі». Однак пізнавальні можливості парадигми «нових соціальних рухів», запропонованої у 80-х р. ХХ ст., як і теорії «політичної участі», частково пояснюють особливості нових модусів суспільного активізму. Яким чином розвивається новий тип суспільних рухів і яку роль в цих практиках формування відіграє соціальний активізм?

Розвиток теоретичного обґрунтування соціального активізму пов'язують з парадигмою «нових соціальних рухів» (А. Турен, А. Мелучі, П. Гунделах, Ю. Габермас, Р. Інгельхарт), яка виникла в 80-х роках ХХ ст. Відправною точкою виникнення нової парадигми суспільних рухів, як зазначає Н. Смелзер, «було визнання європейськими інтелектуалами і вченими-суспільствознавцями, що старі суспільні рухи – рух за об'єднання робітничого класу та революційні рухи, які розуміються в контексті марксистського світогляду, – були в основному вичерпані, так само як і марксистський аналіз суспільства» [6]. Основними темами суспільних рухів, згідно із зазначеною парадигмою, виступають ціннісні компоненти культури, що формують групову ідентичність та створення нових культурних кодів і моделей опису реальності. Значну роль у формуванні суспільних рухів відіграють постіндустріальні цінності, а не матеріальні ресурси. Суспільні рухи зосереджені частіше на одній проблематиці, створюють нові символи та значення, піддаючи під сумнів дихотомію відносин «держава – громадянське суспільство». Якщо для традиційних суспільних рухів агентами революційних змін є представники робітничого класу, то для сучасних ними стають вихідці середнього класу з високим рівнем освіти, ресурсом часу, можливостями доступу до інформації тощо.

Соціальний активізм розглядається в більшості робіт як форма ініціативної активності, спрямованої на соціальні перетворення різних рівнів соціальної реальності. Найважливішою загальною характеристикою соціального активізму стає ініціативна діяльність, орієнтована на соціокультурні зміни, громадських груп у соціальних медіа. Розгляд соціальних мереж в якості простору створення та реалізації активізму почався після масових громадських заворушень 2010 – першої половини 2014 рр. на Близькому Сході, у

Хорватії, Сербії, Грузії та Україні. Значною мірою саме соціальні мережі вплинули на виникнення явища соціального активізму, заснованого на слабких соціальних зв'язках, але сильного з точки зору впливу на владні організаційні структури. Активізм починає сприйматися як нова форма залученості агентів у мережеві суспільні рухи для підтримки різного роду цінностей чи опору системності владним режимам.

Серед наявних дефініцій концепту «суспільні рухи» традиційне трактування пропонує П. Штомпка, визначаючи їх як «вільно організовані колективи, які діють сумісно в неінституційній формі для того, щоб провести зміни в суспільстві» [20, с. 339]. Сучасні рухи – це форма соціальної практики в межах неформальних, позаінституційних систем, яка спрямована на здійснення соціальних змін. Основними компонентами соціальних рухів, які відрізняють їх від інших форм солідаризації, П. Штомпка визначає колективність людей, що діють спільно, єдність щодо мети колективних дій, дифузну форму з низьким рівнем формальної організації, високий ступінь стихійності і відсутність інституціоналізованої форми. Нові соціальні рухи відрізняються від традиційних більш широкою соціальною базою, загальнолюдською спрямованістю вимог, новими формами боротьби і принципами організації.

Логіка постмодернізму з цінностями неоліберальної політики, культурного плюралізму, повороту до емоційного світу особистості тощо знаходить відображення в багатьох суспільних процесах та явищах. Соціальний активізм не стає винятком. Його виникнення пов'язують з процесами деконструкції принципів модерну, зокрема принципу універсальної раціональності. На противагу традиційній системі політичної участі та активності виникає беззмистовний активізм, коли «активність» вважається «стратегією» долання системності [11, с. 40].

Дійсно, характерною рисою нового типу суспільних рухів у сучасному суспільстві є те, що вони виникають у межах малих соціальних груп, поза традиційними політичними інститутами громадянського суспільства і мають мережевий характер утворення. Сформована культура недовіри до владних інституцій призводить до виникнення суспільних рухів у мережі Інтернет, яка дає свободу виразу своєї позиції стосовно різної проблематики. М. Кастельс вважає, що мережеві суспільні рухи почали свій розвиток в кінці 2008 – на початку 2009 рр. в Ісландії. Ці рухи розповсюдилися на інші країни від арабських країн до

Америци (відомий американський рух «Осциру Wall Street»). Усі вони мають характерні риси – схожі лозунги, схожі форми організації та формування в соціальних мережах. Вчений зазначає, що починає формуватися нова форма громадянського суспільства, заснована у віртуальному просторі, без лідерів, без політичних організацій, яка складається з людей, які не сприймають несправедливість у суспільстві [8].

Щоб ретельно розглянути вимоги акторів, які вони висувають, засуджуючи соціальну несправедливість та критикуючи ставлення сили або розкриваючи приховані мотиви своїх супротивників, на думку Л. Болтанскі і Л. Тевено, дослідник повинен уявити собі акторів, наділених здатністю розрізняти легітимні і нелегітимні способи критики і виправдання. Точніше кажучи, це компетенція, яка характеризує звичайне почуття справедливості, яким люди керуються в суперечці. Теоретичні розробки стосовно критичних моментів або критики та виправдання, які запропоновані французькими мислителями, можна застосувати для пояснення логіки формування мережевих суспільних рухів [3, с. 66].

Першою характерною рисою солідаризації агентів в рухи є те, що залучені в критичні моменти люди підлягають імперативу виправдання своєї дії. «Тот, хто критикує других людей, должен оправдываться, чтобы поддержать свою критику. Точно так же тот, кто является объектом критики, должен оправдывать свои действия, чтобы отстаивать свою точку зрения» [3, с. 67]. Для того щоб виникла солідаризація агентів, необхідним є зведення воедино різноманітної безлічі людей і предметів, встановивши спільні зв'язки між ними. Процес зведення виправдовується за допомогою принципу еквівалентності, який вказує на спільність дій різних агентів. Таким чином, відбувається виправдання активізму як практики залученості людей до солідаризації з метою вирішення критичних моментів чи становлення порядку справедливості. Процес активізації режиму виправдання та критики, необхідною умовою якого є колективні конвенції еквівалентності, відбувається зі зміною одного режиму на інший.

У «режимі близькості» людина взаємодіє зі звичним для неї оточенням. Динаміка залученості значною мірою залежить від особистісного дискомфорту, латентного щодо іншого. Під впливом відчуття особистого дискомфорту з приводу індивідуальної проблеми або суперечності відбуваються процеси зміни повсякденного фрейму, який людина створила для себе шляхом пристосування

до оточення. Зміна повсякденного фрейму відбувається з появою Іншого, який створює новий режим, заснований на регулярній запланованій дії. Так, у комунікативному просторі нових медіа особистісна проблема виходить за межі приватності та, отримавши підтримку в особистому дискомфорті інших (на рівні співчуття чи емпатії), призводить до створення мережі горизонтальних зв'язків – згуртованої групи в соціальних мережах.

М. Кастельс, відповідаючи на запитання про початок формування суспільних рухів, відзначає, що «на індивідуальному рівні соціальні рухи є емоційними рухами. Повстанці не починають з програми чи політичної стратегії. Це може відбутися пізніше, коли виникне лідерство, або поза рухом» [8]. Важливість емоційного співпереживання для консолідації полягає в тому, що всі відмінності і протилежності інтересів та цінностей були інтерпретовані та ідентифіковані в публічному просторі. В основі багатьох соціальних рухів спостерігається три найбільш впливових відчуття: відчуття нерівності, несправедливості і обмеження.

Перехід до нового «режиму планової дії» передбачає, що ініціативна група незадоволених виробляє загальні аргументи перенесення приватного дискомфорту на рівень публічного обговорення узагальнених цінностей. У режимі планової дії відбувається створення організаційних структур, що підтримують інтеграцію й активність у групі. Вуличні акції протесту, публікації в ЗМІ та соціальних мережах, залучення міжнародної громадськості стають ознакою переходу до «режиму критики і виправдання».

Як приклад, можна навести фразу #MeToo, популярний хештег, який миттєво поширився в соціальних мережах у жовтні 2017 р. для публічного осуду сексуального насильства і домагань, що набув поширення в результаті скандалу і звинувачень кінопродюсера Харві Вайнштейна. Цей хештег став популяризованим відомою актрисою, яка запропонувала жінкам ставити лайки та робити репости, щоб поділитися своїм досвідом стосовно сексуального насильства. У мережі Facebook цей хештег використали більш 4,7 млн. людей у 12 млн. повідомлень протягом першої доби після публікації [1]. Всеукраїнська мережева хештег-акція #яНеБоюсьСказати, започаткована громадською активісткою А. Мельниченко в 2016 р., також була спрямована на висвітлення проблеми сексуального насильства над жінками в Україні. Подібні хештег-акції пов'язані з перехо-

дом від «режиму близькості» з акцентуацією на повсякденні практики приватності до «режиму критики та виправдання» в публічному просторі. У ситуації виправдання агенти повинні засновувати свої позиції на легітимних узагальнених цінностях.

Таким чином, каталізатором соціального активізму стає вторгнення в режим близького, емоційно забарвленого оточення, який породжує відчуття внутрішнього дискомфорту. Переключення в новий режим залученості здійснюється під впливом створення комунікативних горизонтальних зв'язків інтерпретації проблемної ситуації. Залучення соціальних акторів у «режим критики і виправдання» передбачає аргументацію своєї позиції в публічному просторі з точки зору узагальнених цінностей.

«Мережеві соціальні рухи, як і всі соціальні рухи в історії, несуть на собі відбиток їх [батьківського] суспільства» зауважує М. Кастельс у роботі «Влада комунікацій» [7]. Існують два фактори, які сприяють виникненню суспільних рухів: криза легітимності політичної влади, незалежно демократична вона чи авторитарна і автономні комунікативні можливості, які дозволяють об'єднати людей за допомогою нових медіа, які диспропорційно знаходяться в руках молодого покоління. Новий тип рухів здебільше складається з молодих людей, які з легкістю справляються з цифровими технологіями в їх гібридному життєвому світі реальної віртуальності. Їх цінності, цілі і колективний організаційний стиль безпосередньо існують у просторі мультимодальної комунікації і співвідносяться з культурою автономії, характерною для молодих поколінь нового століття. Вони виконують роль агентів контрвлади в мережевому суспільстві, різко контрастуючи із застарілими політичними інститутами влади.

Звернімо увагу, на результати загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири», проведеного соціологічною компанією GfK Ukraine влітку 2017 р. (N=2000 респондентів віком 14–29 р.), які свідчать, що серед засобів висловити свою політичну позицію (підписання політичних вимог у режимі онлайн-петицій, участі у демонстраціях, у волонтерському русі або роботі громадської організації й політичної діяльності в інтернеті та соціальних мережах) готові використати лише 4 % молоді [13]. Дослідники відзначають, що винятком є лише бойкотування товарів з політичних та екологічних причин: 8 % опитаних підтвердили, що коли-небудь робили це. З усіх способів вис-

ловлення своєї політичної позиції українській молоді найбільш притаманний «консюмеристський активізм», тобто висловлення позиції через економічну дію або бездіяльність, хоча прихильників і цього способу небагато. Результати свідчать про кризу легітимності влади і соціальну активність молоді поза полем політики.

Однак громадський активізм не є непопулярним серед української молоді. Це здебільше декларативна імітація участі, яка має назву «слактивізм» – онлайн-активність, яка не має впливу на політичні та соціальні проблеми, але створює у людей, які беруть у ній участь, ілюзію причетності до політичних процесів та суспільно-значимих подій завдяки виконанню простих дій в Інтернеті – вступу до групи, лайків, перепостів тощо. Американський дослідник нових медіа Є. Морозов відзначає що, вибираючи нові медіа, люди відмовляються від традиційних форм активізму (демонстрацій, страйків), які пов'язані з ризиком зіткнень з поліцією, арештами [2]. Фінський учений Г. Крістенсен вважає, що онлайн-активізм є малоефективним, а громадяни, що беруть у ньому участь, мають низький рівень політичної компетенції і не мають стратегії змін, є «вільними критиками влади» [11]. Спостерігається певна тенденція, що онлайн-активізм є більш розповсюдженим поза полем політичної влади. Менш семантично навантаженим концептом є «мікро-активізм» і «кліктивізм» (знову ж таки злиття англійських слів «click» й «activism»). Останній в Осфордському словнику пояснюють як «використання соціальних мереж або інших онлайн-методів для популяризації проблеми» [2]. Так, чверть

молодих українців (24 %) засвідчила, що для них дуже важливо (скоріше важливо) брати участь у громадянських ініціативах (без уточнення, яких саме). Але, тільки 6 % опитаних засвідчили, що займалися будь-якою волонтерською діяльністю протягом останнього року, 92 % – не займалися. Ті, хто займається волонтерством, найчастіше роблять це у власних навчальних закладах (26 %) та громадських ініціативах (32 %) [13].

Висновки.

У сучасному суспільстві спостерігається формування нового типу суспільних рухів – без лідерів, без організаційних структур, ієрархії, поза полем політичної влади, сформованих у віртуальному просторі нових медіа як онлайн-практика залученості, участі та виразу громадської думки. Соціальні мережі стають простором солідаризації населення на фоні кризи легітимності та довіри до влади. Сформована культура недовіри до владних інституцій, як підтверджують соціологічні дані, призводить до виникнення суспільних рухів у віртуальному просторі Інтернету. Відбувається перехід практик соціальних і політичних активістських рухів в інтернет-простір та соціальні мережі. Поява нових форм соціальної активності в практиках утворення суспільних рухів вимагає релевантних парадигмальних засад для їх дослідження, адже пізнавальні можливості парадигми «нових соціальних рухів», запропонованої у 80-х р. ХХ ст., частково пояснюють особливості нових модусів суспільного активізму. У полі соціології починає формуватися новий науковий дискурс, спрямований на дослідження актуальних модусів солідаризації населення в умовах інформаційного суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. An activist, a little girl and the heartbreaking origin of “Me too”. URL: <https://edition.cnn.com/2017/10/17/us/me-too-tarana-burke-origin-trnd/index.html> (дата звернення 26.11.2019).
2. Morozov E. The brave new world of slacktivism. Foreign Policy. URL: <http://foreignpolicy.com/2009/05/19/the-brave-new-world-of-slacktivism> (дата звернення 22.11.2019).
3. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности. Журнал социологии и социальной антропологии. 2000. Т. III, № 3. С. 66–83.
4. Вахула Б. Я. Соціальні інтернет-мережі, їхні функції та роль у формуванні громадянського суспільства. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 311–319.
5. Казенин К. И., Королева М. Н. Социология общественных движений – основные подходы. Москва, 2018. 34 с.
6. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Соціологія. 2010. № 1–2. С. 91–93.
7. Кастельс М. Власть коммуникации: учеб. пособие. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 591 с.
8. Кастельс: сети гнева и надежды: социально-политические движения в эпоху интернета. URL: <https://hvylyla.net/interview/society2/kastels-seti-gneva-i-nadezhdy-sotsialno-politicheskie-dvizheniya-v-epohu-interneta.html> (дата звернення 27.11.2019).
9. Клеман К., Мирясова О., Демидов А. От обывателей к активистам. Зарождающиеся социальные движения в современной России. Москва : Три квадрата, 2010. 680 с.
10. Ковенева О. В. Французская прагматическая социология: от модели «градов» к теории «множественных режимов вовлеченности». Социологический журнал. 2008. № 1. С. 5–21.

11. Мордовець М. В. Політичний активізм та форми його правової регламентації в країнах Європи: дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2015. 250 с.
12. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Pavlova_5_08.pdf (дата звернення 23.11.2019).
13. Результати загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири». Київ, 2017. 135 с.
14. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / пер. с англ. А. Гарькавого. Москва : ФАИР ПРЕСС 2006. 416 с.
15. Савельєва Т. П. «Нові суспільні рухи»: визначення методологічних засад дослідження. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2015. Вип. 67–68. С. 16–28.
16. Скобелина Н. А. Общественные движения как объект социологического исследования. Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 7. Философия. 2010. № 1 (11). С. 51–57.
17. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства / за ред. О.С. Онищенко. Київ, 2013. 220 с.
18. Ушкин С. Г. На пути к лучшему обществу, или почему люди становятся активистами? Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2016. № 3. С. 33–47.
19. Ципко С. Громадська активність студентської молоді: проблематика соціологічного аналізу. Релігія та Соціум. 2016. № 3–4 (23–24). С. 189–197.
20. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. Москва : Аспект Пресс, 1996. 416 с.

REFERENCES

1. *An activist, a little girl and the heartbreaking origin of “Me too”*. (2017). Retrieved from <https://edition.cnn.com/2017/10/17/us/me-too-tarana-burke-origin-trnd/index.html>.
2. Morozov, E. (2009). *The brave new world of slacktivism*. *Foreign Policy*. Retrieved from <http://foreignpolicy.com/2009/05/19/the-brave-new-world-of-slacktivism>.
3. Boltanski, L., & Teveno, L. (2000). *Sotciologija kriticheskoj sposobnosti* [Sociology of Critical Ability]. *Zhurnal sotciologii i sotcialnoi antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, III (3), 66–83 [in Russian].
4. Vakhula, B. Ya. (2012). *Sotsialni internet-merezhi, yikhni funktsii ta rol u formuvanni hromadianskoho suspilstva* [Social internet networks, their functions and role in shaping civil society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiolohichna – Visnyk of the Lviv University. Series sociology*, 6, 311–319 [in Ukrainian].
5. Kazenin, K. I., & Koroleva, M. N. (2018). *Sotciologija obshchestvennykh dvizhenii – osnovnye podkhody* [Sociology of social movements – basic approaches]. Moscow [in Russian].
6. Kaminska, L. F. (2010). *Teoretychni pidkhody do doslidzhennia suspilnykh rukhiv* [Theoretical approach to the achievement of suspension rukhiv]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya Sotsiolohiia – Bulletin of Kyiv National Taras Shevchenko University. Sociology*, 1–2, 91–93 [in Ukrainian].
7. Kastels, M. (2017) *Vlast kommunikacii: ucheb. posobie* [Power of communication]. Moscow: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
8. *Kastels: seti gneva i nadezhdy: socialno-politicheskie dvizheniya v epohu interneta* [Castells: Networks of Anger and Hope: Socio-Political Movements in the Internet Age]. Retrieved from <https://hvylyla.net/interview/society2/kastels-seti-gneva-i-nadezhdy-sotsialno-politicheskie-dvizheniya-v-epohu-interneta.html> [in Russian].
9. Kleman, K., Miryasova, O., & Demidov, A. (2010). *Ot obyvateley k aktivistam. Zarozhdayushiesya socialnye dvizheniya v sovremennoy Rossii* [From the layman to the activists. The nascent social movements in modern Russia]. Moscow: Tri kvadrata [in Russian].
10. Koveneva, O. V. (2008). *Francuzskaya pragmaticheskaya sociologiya: ot modeli «gradov» k teorii «mnozhestvennykh rezhimov вовлеченности»* [French pragmatic sociology: from the “hail” model to the theory of “multiple modes of engagement”]. *Sociologicheskij zhurnal – Sociological Journal*, 1, 5–21 [in Russian].
11. Mordovets, M. V. (2015). *Politychnyi aktyvizm ta formy yoho pravovoi rehlamentatsii v krainakh Yevropy* [Political activism and its forms of legal regulation in European countries]. Candidate’s thesis. Odessa. [in Ukrainian].
12. Pavlova, T. V. (2008). *Socialnye dvizheniya kak faktor transformacii institucionalnoy sredy: problemy teorii* [Social movements as a factor in the transformation of the institutional environment: problems of theory]. Retrieved from http://www.civisbook.ru/files/File/Pavlova_5_08.pdf [in Russian].
13. *Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannia «Ukrainske pokolinna Z: tsinnosti ta oriientyry»* [Results of a nationwide poll “Ukrainian Generation Z: Values and Landmarks”]. (2017). Kyiv [in Ukrainian].
14. Reyngold, G. (2006). *Umnaya tolpa: novaya socialnaya revolyuciya* [Smart Crowd: A New Social Revolution]. Moscow: FAIR PRESS [in Russian].
15. Savelieva, T. P. (2015). «Novi suspilni rukhy»: vyznachennia metodolohichnykh zasad doslidzhennia [«New social movements»: defining the methodological foundations of the study]. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social technologies: Current problems of theory and practice*, 67–68, 16–28 [in Ukrainian].
16. Skobelina, N. A. (2010). *Obshchestvennye dvizheniya kak obekt sociologicheskogo issledovaniya* [Social

- movements as an object of sociological research]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 7. Filosofiya – The Science Journal of Volgograd State University. Philosophy*, 1 (11), 51–57 [in Russian].
17. Onyshchenko, O. S. (Ed.). (2013). *Sotsialni merezhi yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva [Social networks as a factor in the development of civil society]*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Ushkin, S. G. (2016). Na puti k luchshemu obschestvu, ili pochemu lyudi stanovyatsya aktivistami? [Towards a better society, or why do people become activists?]. *Monitoring obschestvennogo mneniya: Ekonomicheskie i socialnye peremeny – The Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes Journal*, 3, 33–47 [in Russian].
19. Tsytko, S. (2016). Hromadska aktyvnist studentskoi molodi: problematyka sotsiologichnoho analizu [Public Activity of Student Youth: Problems of Sociological Analysis]. *Relihiia ta Sotsium – Religion and Society*, 3–4 (23–24), 189–197 [in Ukrainian].
20. Shtompka, P. (1996). *Sociologiya socialnykh izmeneniy [Sociology of social change]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].

Гудзенко Олеся Зеновіївна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Email: lesyagudzenko@gmail.com

Gudzenko Olesya

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarina ave, Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8827-2742

Цитування: Гудзенко О. З. Соціальний активізм як практика формування мережових суспільних рухів. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С.47-55.

Citation: Gudzenko, O.Z. (2019). Sotsialnyi aktyvizm yak praktyka formuvannia merezhevykh suspilnykh rukhiv [Social activism as a practice of forming networked social movements]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 47-55.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 10.11.2019

Внутрішньо переміщені особи в контексті сучасних міграційних процесів в Україні

Соломія Бубняк, Львівський національний університет імені Івана Франка

У вступі висвітлено актуальність дослідження міграційних процесів в Україні та окреслено проблемне коло щодо їх регулювання. Розглянуто поняття «міграція» в науках соціогуманітарного блоку. З'ясовано, що після підписання Угоди про асоціацію та безвізовий режим між Україною та ЄС кількість внутрішньо переміщених осіб¹ зросла. Відтак, наведено статистичні дані щодо реєстру на законодавчому рівні ВПО. Розглянуто основні дослідження та науковців, які займаються цією соціальною тематикою. Тому на основі отриманої інформації було окреслено мету статті, а саме – з'ясування проблеми термінологічного характеру між поняттями: біженці, переміщені особи чи ВПО.

В основній частині зазначено, що анексія АР Крим Російською Федерацією та конфлікт на Донбасі спричинили вже вдруге для України масове переселення людей. Уперше держава стикнулася з цим явищем під час катастрофи на Чорнобильській АС. Розглянуто методологічний інструментарій щодо врегулювання правового становища ВПО. Окреслено відмінності між поняттями біженець, переміщені особи, ВПО.

Як результат, «біженець» – особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), неналежності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного місця проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань. «Особа, переміщені всередині країни» — це люди чи групи людей, які були вимушені покинути свої домівки, щоб врятуватися від збройних конфліктів, проявів насильства або масових порушень прав людини. «ВПО» – це особи або групи осіб всередині країни, яких змусили рятуватися втечею або які залишили своє місце постійного проживання в результаті або з метою уникнення наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха, та які не перетинали міжнародно-визнаних кордонів держави.

Ключові слова: міграція, біженець, особи, переміщені всередині країни, ВПО.

Internally displaced persons in the context of current migration processes in Ukraine

Solomiya Bubnyak, Ivan Franko National University of Lviv

The introduction highlights the relevance of the study of migration processes in Ukraine and outlines the problematic circle regarding its regulation. The concept of «migration» in the sciences of the humanitarian block is considered. It is revealed that the number of internally displaced persons has increased since the signing of the Association Agreement and the visa-free regime between Ukraine and the EU. Therefore, statistics on the register at the legislative level of IDPs are provided. Basic research and scholars dealing with this social topic are reviewed. Therefore, the purpose of the article was to outline the purpose of the article, namely to clarify a terminological problem between the concepts of refugees, displaced persons or IDPs.

The main part states that the annexation of the Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation and the conflict in the Donbass have caused the mass relocation of people for the second time in Ukraine. For the first time, the state encountered this phenomenon during the Chernobyl disaster. A methodological toolkit for regulating the legal status of IDPs is considered. The differences between the concepts of refugees, displaced persons, IDPs are outlined.

As a result, a “refugee” is a person who is not a citizen of Ukraine and, because of a well-founded fear

¹ Внутрішньо переміщені особи – надалі ВПО.

of becoming a victim of persecution on grounds of race, religion, nationality, citizenship (nationality), independence of a particular social group or political beliefs outside the country of his / her nationality and may not enjoy the protection of this country, or does not wish to enjoy this protection because of such fears, or without citizenship (nationality) and being outside the country of his former permanent residence, may or may not return to her because of these concerns. «Internally displaced persons» are people or groups of people who have been forced to flee their homes to escape armed conflict, violence or mass human rights abuses. IDPs are persons or groups of persons within the country who have been forced to flee, or who have left their place of permanent residence as a result of or to avoid the effects of military conflict, mass violence, human rights violations, natural or man-made disasters, and who have not crossed the internationally recognized borders of the state.

Keywords: *migration, refugee, internally displaced persons, IDPs*

Внутренне перемещенные лица в контексте современных миграционных процессов в Украине

Соломия Бубняк, Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Во введении отражена актуальность исследования миграционных процессов в Украине и обозначен проблемный круг по их регулированию. Рассмотрено понятие «миграция» в науках социогуманитарного блока. Установлено, что после подписания Соглашения об ассоциации и безвизовый режим между Украиной и ЕС количество внутренне перемещенных лиц возросло. Поэтому приведены статистические данные касательно реестра на законодательном уровне ВПО. Рассмотрены основные исследования и ученые, занимающиеся этой социальной тематикой. Следовательно, на основе полученной информации была обозначена цель статьи, а именно – выяснение проблемы терминологического характера между понятиями: беженцы, перемещенные лица или ВПО.

В основной части указано, что аннексия АР Крым Российской Федерацией и конфликт на Донбассе вызвали уже второй раз для Украины массовое переселение людей. Впервые государство столкнулось с этим явлением во время катастрофы на Чернобыльской АС. Рассмотрен методологический инструментарий по урегулированию правового положения ВПО. Определены различия между понятиями беженец, перемещенные лица, ВПО.

Как результат, «беженец» – лицо, не являющееся гражданином Украины и вследствие вполне обоснованных опасений стать жертвой преследований по признаку расы, вероисповедания, национальности, гражданства (подданства), непринадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений находится вне страны своей гражданской принадлежности и не может пользоваться защитой этой страны, или не желает пользоваться этой защитой вследствие таких опасений, или, не имея гражданства (подданства) и находясь вне страны своего прежнего постоянного проживания, не может или не желает вернуться в нее вследствие указанных опасений. «Лица, перемещенные внутри страны» – это люди или группы людей, которые были вынуждены покинуть свои дома, чтобы спастись от вооруженных конфликтов, проявлений насилия или массовых нарушений прав человека. «ВПО» – это лица или группы лиц внутри страны, которых заставили спасаться бегством, или покинувшие свое место жительства в результате или во избежание последствий военного конфликта, массового насилия, нарушений прав человека, стихийного или вызванного человеческой деятельностью бедствия, и которые не пересекали международно-признанных границ государства.

Ключевые слова: *миграция, беженец, лица, перемещенные внутри страны, ВПО*

Постановка проблеми.

Процеси міграції завжди носили актуальний характер для цілого світу ще з давніх-давен. З ускладненням соціальних систем вони змінювали свій зміст та форми прояву, відрізнялися інтенсивністю, виконували різні функції, мали різні масштаби та наслідки для суспільств. Міграція та проблеми її регулювання стають об'єктом наукового пізнан-

ня тільки з кінця XIX ст. Проте із сучасними глобалізаційними процесами явище міграції набуває особливого характеру через залучення до нього все більшої кількості країн, а інтенсифікація міграційних процесів зумовлює зростання інтересу до їх дослідження. Відтак, значні трансформації впливають на всі без винятку аспекти життя суспільства, зокрема й на міграційні процеси.

Інтенсивність, характер, спрямованість міграцій населення України кардинально змінилися після розпаду СРСР та здобуття незалежності, завдяки чому країна відкрилася для світу, а її громадяни набули право на свободу пересування. Підписання Угоди про асоціацію та безвізовий режим між Україною і ЄС спричинили проведення низки важливих реформ у сфері міграції. Водночас анексія АР Крим та конфлікт на Донбасі обумовили масштабні вимушені переміщення, глибоку економічну кризу та інтенсифікацію трудової міграції.

Тому сьогодні міграція є ключовим питанням, яке є важливим для багатьох сфер і значною мірою впливає на сталий розвиток суспільства. Мобільні групи населення, незалежно від того, чи вони є внутрішніми, транскордонними або переміщеними, становлять головну цільову аудиторію та є об'єктом дослідження багатьох наук соціогуманітарного блоку. Так, політична наука при дослідженні явища міграції в основному зосереджується на побудові оптимальної політики держави [16, с. 16]. Тобто політична наука звертає свою увагу на вивчення політичних заходів щодо заохочення або обмеження свободи пересування, на міграційній політиці держав, а також на зміні політичних режимів в окремих державах як на причині еміграції [24, с. 31].

У юридичній науці міграція – це сукупність різних за природою територіальних переміщень населення, що супроводжуються зміною місця проживання. Переміщення населення всередині країни – внутрішня міграція населення, з однієї країни до іншої – зовнішня міграція населення. Також варто згадати офіційну та нелегальну форми міграції. Офіційна – коли людина змінює місце свого постійного проживання, включаючи і переїзд на постійне проживання за кордон, на підставі офіційного дозволу сторони, яка приймає; нелегальна міграція – це, коли такого дозволу немає [25, с. 21–22]. Відтак, основою є визначення необхідності регулювання цього явища на різних рівнях управління. Важливим підґрунтям для такого регулювання є створення системи заходів нормативно-правового характеру, які б враховували спільні та індивідуальні інтереси різних держав.

Варто відзначити, що науковці соціально-психологічної галузі при вивченні поняття «міграція» звертають свою увагу саме на соціально-психологічні чинники. Вони вважають, що важливим компонентом механізмів регулювання міграційної поведінки є потреби, а також пов'язані з ними

ціннісні орієнтації, що репрезентують орієнтири діяльності особистості, які формуються у процесі соціалізації, а надалі у процесі соціальної адаптації [30, с. 163]. Міграція як соціально-психологічний феномен – це природний прояв мобільності людини, мотивований її прагненням до покращення умов власного існування до більш повного задоволення своїх потреб [19]. Тобто особистість переживає процес мотивації, усвідомлює та співвідносить її об'єктивні та суб'єктивні аспекти, потреби і дії, спрямовані на їх задоволення.

Щодо дослідження міграції в соціальній філософії, то науковці цієї галузі намагаються розкрити сутність та особливості сучасних міграційних процесів [29, с. 79].

Статистика веде облік мігрантів, вивчає матеріали переписів населення, фіксує масштаби міграції. За даними державної статистики, обсяги офіційно зареєстрованої міграції постійно зростають [5]. Проте дані офіційної статистики не відображають дійсні масштаби міграції. Спеціальні дослідження та експертні оцінки дають підстави стверджувати, що реальна кількість мігрантів більша за офіційну [14]. Можливо, це з вигодою від нерозповсюдження реальних цифр міграційних потоків для чинного державного апарату.

Економічна наука вивчає міграцію в контексті попиту і пропозиції на ринках праці країн еміграції та імміграції, руху робочої сили та її професійно-кваліфікаційної структури. Міграція аналізується як важливий елемент формування ринку робочої сили та «стратегія виживання» для населення з мало розвинутих країн [15].

Своєю чергою, демографічна наука досліджує зміни демографічних характеристик у країнах еміграції та імміграції, розглядає міграцію населення як переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час [4, с. 251].

Соціологія розглядає міграцію як процес соціокультурної взаємодії населення, втягнутого у соціально-географічне переміщення, вивчає соціальну взаємодію мігрантів між собою, а також із представниками різних соціальних груп та інституцій як у суспільствах-донорах, так і у суспільствах-реципієнтах; аналізує зміни, які вона вносить у суспільства еміграції та імміграції на мега-, макро-, мезо- та мікрорівнях [24, с. 38].

Отож, науковці зосереджують свою увагу на різних причинах міграції, її наслідках або вимірах у цифрах, забуваючи подати означення предмета обговорення. Аналізуючи публікації за темою до-

слідження, доходимо висновку, що єдиного визначення міграції у соціогуманітарних науках не існує, іноді це поняття містить тільки деякі його аспекти, тому його трактують занадто абстрактно. Тому в подальшому будемо використовувати поняття «міграція» як перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця виїзду до місця в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання [24, с. 40–41].

Вище вже йшлося про те, що внаслідок анексії Російською Федерацією АР Крим та втрати контролю над частиною території Донецької та Луганської областей в Україні з'явилася велика кількість людей, які змушені були залишити місце свого постійного проживання і переселитись до інших регіонів України. Тому перед країною постали складні запитання, без яких неможливо вибудувати стратегію держави щодо розв'язання проблеми ВПО, яка з усією гостротою постала перед українським суспільством.

Відтак, у 2014 р. Україна вдруге у своїй новітній історії постала перед проблемою ВПО. Перший досвід масового переміщення населення був пов'язаний із аварією на Чорнобильській атомній станції у 1986 р., коли понад 116 000 осіб було переселено із радіоактивно забруднених територій [18]. Їх правове становище визначено Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 19 грудня 1991 р. [23], Постановою Ради Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки та Української Республіканської Ради професійних спілок «Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС» від 14 грудня 1989 р. [20], Постановою Кабінету Міністрів України «Про Порядок відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС» від 16 грудня 1992 р. [22]. Проте питання комплексного законодавчого врегулювання правового становища цієї категорії осіб із особливим правовим статусом на території України набуло суспільного резонансу тільки у світлі подій 2014 р. Хоча Організація Об'єднаних Націй систематично закликає держави, в яких є ВПО, до створення дієвої системи правових норм, що регулю-

ють переміщення всередині країни, з урахуванням Керівних принципів з питань щодо переміщення осіб всередині країни. На сьогодні питання ВПО стали частиною міжнародного гуманітарного права та потребують свого правового врегулювання в країнах, де явище стає масовим та потребує вирішення державною владою [3, с. 49].

Відповідно, у державі розпочались міграційні процеси, що пов'язані із збереженням людського життя та створенням нестерпних умов для проукраїнських людей. Згідно з даними Організації Об'єднаних Націй, кількість ВПО в українському суспільстві:

- станом на серпень 2014 р. становила 135 тис. осіб;
- на 10 липня 2015 р. досягла 1 млн. 382 тис. [11];
- у 2016 р. було зареєстровано 1 млн 650 тис. 410 переселенців;
- 2017 р. – 1 млн 493 тис. 536 осіб [31];
- станом на 17 грудня 2018 р. на обліку перебувало 1 млн 513 тис. 895 осіб;
- а станом на 2 січня 2019 р., за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та Київської міської державних адміністрацій, взято на облік 1 млн. 512 тис. 435 переселенців із тимчасово окупованих територій Донецької й Луганської областей та АР Крим [10].

Проте військові дії на частині Східної України продовжуються, відтак, можна зауважити, що їх кількість має здатність зростати. Тому вивчення цієї проблематики набуває особливої актуальності в часи економічної нестабільності, політичної заангажованості та соціальної незахищеності.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідженню означеної теми приділили увагу такі дослідники, як О. Балакірева, Т. Бондар, Т. Доронюк, Ю. Корнєв, Е. Лібанова, О. Міхеєва, В. Серєда, А. Солодько, Л. Хижняк та інші, які зазначають, що ВПО в межах України мають різного роду мотиви переїзду та орієнтації на постійне місце проживання чи повернення на свою територію.

Як результат, наша держава стикнулася з новим викликом для України та її соціальної політики, системи соціальних служб та соціальних працівників, адже чинна в країні система соціальної підтримки не передбачала роботи з такою групою клієнтів, а фахівці не були підготовлені до неї, не володіли належним методологічним інструментарієм для роботи тощо [28, с. 65].

Також потрібно зауважити, що метою статті є проблема термінологічного характеру, адже постраждали люди – це біженці, переміщені особи

чи внутрішньо переміщені особи? Отож, було уточнено відмінності між цими поняттями.

Виклад основного матеріалу. Проблема біженців супроводжує всю історію існування людства і є однією з найбільш гострих. У широкому розумінні біженцем стає особа, яка намагається врятуватись від обставин, що загрожують її життю і тому залишає місце свого проживання.

У ХХ ст. перед окремими країнами та світовим співтовариством у цілому постала потреба звернути увагу на проблему біженців. Поштовхом до цього стала масова міграція населення, викликана геноцидом вірменів 1915 р., соціальними потрясіннями в Росії у зв'язку з жовтневим переворотом 1917 р., приходом до влади націонал-соціалістів у Німеччині у 1933 р. [1, с. 58]. Держави усвідомили, що для захисту біженців може бути використане міжнародне право. Перших зусиль у цьому напрямі доклала Ліга Націй, надалі питаннями біженців опікувалася Організація Об'єднаних Націй. Тому для врегулювання міжнародних відносин щодо захисту біженців був розроблений універсальний міжнародний договір – Конвенція про статус біженців 1951 р.

Конвенція визначила у ст. 1 поняття «біженець», яке згодом було уточнене Протоколом 1967 р., а також закріпила перелік прав біженців. Конвенція та Протокол формулюють основну норму в сфері захисту прав біженців: держава не вправі висилати біженців у ті країни, де існує загроза переслідування за расовою, релігійною, національною, соціальною чи політичною ознакою. Заборонено безпідставно відмовляти в наданні статусу біженця. Конвенція також спрямована проти обмеження прав біженців як прав людини [27, с. 86–104]. Норми, що стосуються біженців, містяться і в інших міжнародних документах, зокрема в Загальній декларації прав людини, у Женевських конвенціях 1949 р. і двох додаткових протоколах до них 1977 р. та у деяких регіональних документах [17, с. 39-43, с. 453-493].

Щодо України, то після здобуття нею незалежності в 1991 р. виникла проблема неконтрольованої міграції, причиною якої були відкритість кордонів, відсутність законодавства у зазначеній галузі та відповідного досвіду. 24 грудня 1993 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про біженців», але він мав багато недоліків і потребував доопрацювання, тому 21 червня 2001 р. було ухвалено новий Закон України «Про біженців». Цей закон відповідає нормам Конституції України та основним міжнародним документам з прав людини, які передбачають надання притул-

ку іноземцям та особам без громадянства, враховує статті Загальної декларації прав людини. Він визначає правовий статус біженців в Україні, процедуру надання, втрати та позбавлення статусу біженця, гарантує захист біженців урядом країни [12, с. 215].

Поняття «біженець», визначене у Законі України «Про біженців» від 2001 р., вживається у такому значенні: біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), незалежності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [7].

Визначення прямо вказує на статус біженців – особи, які не є громадянами України. Крім того, з цього визначення виокремлюються ті елементи, які є необхідними і достатніми для визнання особи біженцем в Україні: наявність переслідування або побоювання переслідування; переслідування повинно відбуватися за однією чи декількома з вказаних у визначенні ознак: расою, віросповіданням, національністю чи соціальною належністю; політичними переконаннями, перебування за межами країни походження внаслідок втечі або небажання повертатися на батьківщину. Отже, якщо особа відповідає позитивним умовам і щодо неї відсутні негативні умови визначення, вона визначається біженцем.

Поняття «біженець» не застосовується до осіб, прибуття яких у безпечні країни, і, зокрема в Україну, викликано іншими чинниками – економічними труднощами, екологічними катастрофами, військовими конфліктами та низкою інших обставин надзвичайного характеру, що супроводжуються масовим насильством і порушенням прав людини. Найчастіше жертви зазначених обставин вимушені переміщатися всередині власної країни [12, с. 216].

Основною характерною рисою внутрішньої міграції є той факт, що особи, переміщені всередині країни, — це, як правило, громадяни цієї держави. Тому уряди країн, спираючись на традиційне уявлення про державний суверенітет, залишили за собою виключне право вирішувати

питання, пов'язані зі становищем своїх громадян. Також на ВПО не поширюється дія Конвенції 1951 р. І «внутрішнє переміщення виявилось найбільшим «провалом» міжнародного співтовариства у плані гуманітарної допомоги», — зазначив Верховний комісар у справах біженців А. Гуттеріш у передмові до книги «Становище біженців у світі. Переміщення населення у новому тисячолітті», виданій у Лондоні в 2006 р. [34, с. 10–11].

Термін «особи, що переміщені всередині країни» почав використовуватися тільки в останнє десятиліття ХХ ст., коли міжнародне співробітництво вперше звернулося до цієї проблеми. З урахуванням кризової ситуації, яка склалася в світі з ВПО, за дорученням Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй та Комісії з прав людини були розроблені й у 1998 р. ухвалені «Керівні принципи з питань переміщення усередині країни осіб», які врегульовують вимушене переміщення осіб усередині країни та є вказівками для міжнародних і неурядових організацій. Концептуальною основою зазначеного документа стала доктрина «суверенітет як відповідальність», суть якої полягає в тому, що національна влада зобов'язана і несе відповідальність щодо надання захисту та гуманітарної допомоги переміщеним усередині країни особам, що знаходяться під її юрисдикцією, а у випадках, коли держава не має можливості забезпечити фізичний захист і надати допомогу своїм громадянам, вона повинна звертатися за допомогою та приймати її ззовні. При цьому міжнародне співтовариство має право і зобов'язане наполягати на своєму втручанні, яке не може розцінюватися як недружній акт чи втручання у внутрішні справи будь-якої держави [26].

Відповідно до основних принципів захисту прав людини, норм міжнародного гуманітарного права та прав біженців у тридцяти принципах були визначені права осіб, переміщених усередині країни, та обов'язки урядів щодо них. Вони застосовуються до всіх етапів переміщення та передбачають захист у період, який передуює переміщенню, захист і допомогу на час переміщення та в разі повернення, а також у період переселення та інтеграції. У вступі «Керівних принципів» дається визначення осіб, яких примусили або вимусили покинути чи залишити своє житло чи місця постійного проживання, зокрема, у результаті чи з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, постійних проявів насильства, порушення прав людини, природних чи техногенних катастроф, і які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів. Переміщені всередині

країни особи є громадянами своїх держав і тому мають широке коло громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, найважливіші з яких були закріплені у зазначеному документі [12, с. 217].

На сьогодні Керівні принципи з питань переміщення осіб всередині країни є єдиним цілісним документом, який врегульовує права переміщених осіб всередині країни, а також обов'язок державних та інших органів щодо них.

Отже, особи, переміщені всередині країни, — це люди чи групи людей, які були вимушені покинути свої домівки, щоб врятуватися від збройних конфліктів, проявів насильства або масових порушень прав людини. Це також мільйони інших цивільних осіб, які потерпають від стихійного лиха чи техногенних катастроф.

У міжнародному праві цивільні особи визначаються «біженцями», коли вони перетнули будь-який державний кордон у пошуках порятунку в іншій країні. Особи, переміщені всередині країни, незалежно від причин переміщення, — це ті, хто залишився у власній країні.

Біженцям, зазвичай, надається продовольство, безпечне місце розміщення в країні, яка їх приймає. Вони знаходяться під захистом детально розробленого зводу норм міжнародного права та конвенцій. На цій правовій підставі агентство Організації Об'єднаних Націй у справах біженців та інші гуманітарні організації допомагають біженцям налагодити нове життя в іншій країні або з часом повернутися додому. Осіб, переміщених усередині країни, чекає інше майбутнє. З юридичної точки зору, вони залишаються під захистом свого уряду, хоча саме цей уряд міг бути причиною їхньої втечі чи продемонстрував нездатність врятувати своїх громадян від повстанців чи насильства. Жодних міжнародно-правових документів конкретно щодо ВПО немає, а угоди загального характеру, такі як Женевські конвенції, до них досить важко застосувати [12, с. 217].

В українському законодавстві з метою визначення правового статусу ВПО та створення правової основи для розробки механізму захисту прав і свобод Верховною Радою ухвалено два Закони України: 20 жовтня 2014 р. — «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» і «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». У свою чергу, Кабінет Міністрів України розробив і ухвалив 11 постанов і розпоряджень щодо порядку реєстрації та організації обліку, надання грошової допо-

моги переселенцям тощо. У грудні 2015 р. була ухвалена комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України на період до 2017 р. Проте, враховуючи масштаби явища та непросту соціально-економічну і політичну ситуації в Україні, звісно, проблеми залишаються і потребують відповідного обговорення та осмислення [6].

Метою Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» є забезпечення реалізації гарантованих Конституцією України прав і свобод таких осіб, а також завдяки організаційно-інформаційним засобам забезпечення для них належних умов соціальної адаптації, забезпечення тимчасовим житлом, сприяння у працевлаштуванні, продовження здобуття освіти, сприяння можливості залучення коштів гуманітарної, благодійної допомоги, зокрема з боку міжнародних установ, організацій та закордонних країн. Як зазначається у висновку Харківської Правозахисної Групи: «Головне, що закон запроваджує нову філософію, тобто відношення до тимчасово переміщених осіб. Це полягає, насамперед, у тому, що головним державним органом, який займатиметься питанням вимушених переселенців, буде Міністерство соціальної політики України, а не Державна міграційна служба України» [3, с. 49].

З цим твердженням можна погодитися лише частково, адже хоч Закон у цілому і відповідає міжнародним стандартам, проте частина норм має декларативний характер, оскільки не передбачає дієвих механізмів надання державної допомоги, захисту конституційних прав та законних інтересів вимушених мігрантів.

Відповідно до Закону України «Про захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р., ВПО є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Таке визначення не відповідає як міжнародно-правовим нормам (Конвенції про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення від 28 червня 1962

р.), так і Конституції України, оскільки не враховує іноземців та осіб без громадянства, які відповідно до ст. 26 Основного Закону користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України – за винятками, встановленими конституцією, законами чи міжнародними договорами України [13].

Відтак, ВПО потребують особливого захисту і гуманітарної допомоги, такої обов'язок покладено на публічну владу. Після вимушеного переміщення в центрі уваги має бути задоволення таких життєво важливих потреб:

- тимчасове житло, харчування, доступ до соціальних послуг, працевлаштування, медична допомога.

До особливих прав, передбачених для ВПО, відноситься:

- право на захист від примусового переміщення або примусового повернення на покинуте місце проживання;

- право на достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території їх покинутого місця проживання, а також місця їх тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля, забезпечення прав і свобод;

- створення належних умов для їх постійного чи тимчасового проживання;

- забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік ВПО;

- для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено;

- сприяння у переміщенні їх рухомого майна;

- сприяння у поверненні на попереднє місце проживання;

- забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством;

- надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я;

- влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;

- отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;

- проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулю-

вання за місцем перебування;

- безкоштовний проїзд для повернення до свого покинутого місця проживання у всіх видах громадського транспорту в разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;
- отримання гуманітарної та благодійної допомоги [3, с. 49–50].

Для реалізації цих можливостей ВПО необхідно підтвердити факт внутрішнього переміщення шляхом оформлення довідки про взяття на облік ВПО. Відповідно до керівних принципів з питань переміщення осіб всередині країни, державна влада зобов'язана видавати ВПО всі документи, необхідні для визнання і реалізації їхніх прав, спростити заміну втрачених документів, не вимагати повернення в місця попереднього проживання за залишеними там документами [3, с. 50].

Однак однією з підстав відмови для видачі довідки, продовження або скасування її дії, згідно із ст. 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», визначено втрату заявником документів, які посвідчують його особу та підтверджують громадянство України, до відновлення таких документів [21]. Варто зазначити, що обставини, які спричинили виникнення масового внутрішнього переміщення осіб на території України, пов'язані із потенційною можливістю втрати таких документів, що посвідчують особу та підтверджують її належність до громадянства України, а в Законі відсутні шляхи розв'язання цієї проблеми.

Привертає увагу положення ст. 15 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», відповідно до якої, якщо вимушена міграція спричинена військовою агресією іншої країни, військовим вторгненням, окупацією чи анексією території України, і цю територію покинули особи, що стали ВПО, на державу-агресора покладається обов'язок компенсації прямих витрат ВПО, які виникли внаслідок внутрішнього переміщення, а також всі витрати на приймання та облаштування зазначених осіб, що були здійснені за рахунок Державного бюджету України та місцевих бюджетів, проте механізму реалізації цієї норми не передбачено [21].

Згідно із ст. 6 п. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які переселилися з тимчасово окупованої території, здій-

снює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших, визначених законодавством категорій мігрантів, за місцем їх перебування [21]. Усупереч цьому питаннями ВПО займаються структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій з питань соціального захисту – від контролю за чисельністю до надання допомоги. У секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини запроваджено посаду представника Уповноваженого з питань дотримання прав ВПО та створено відповідний структурний підрозділ [2]. Питаннями опіки над ВПО переважно займаються відповідні підрозділи органів державної влади та подекуди місцевого самоврядування, але не повинна залишатися осторонь Державна міграційна служба України, тому нею та Державним підприємством «Документ» було започатковано пілотний проект, спрямований на вирішення проблем людей, які були вимушені покинути свої домівки в АР Крим та Донецькій і Луганській областях. Задля забезпечення дотримання прав людини у Центрах обслуговування громадян «Паспортний сервіс» відкрито спеціалізовані кімнати (місця) допомоги вимушеним переселенцям. Там громадяни зможуть не лише отримати всебічну правову допомогу з міграційних питань, а й оформити паспорт громадянина України по досягненні 16-річного віку, відновити його, якщо він втрачений, вклеїти фотографію до паспорта по досягненні 25- та 45-річного віку та у випадку зміни прізвища – отримати новий паспорт [8].

Станом на червень 2015 р. цей пілотний проект не має достатнього розголосу і не демонструє ефективність. На офіційному веб-сайті Уповноваженого Верховної Ради з прав людини розміщено «Дорожню карту» для людей, внутрішньо переміщених у межах країни, підготовлену Кабінетом Міністрів України і Міністерством соціальної політики України за підтримки Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй. У вказаній брошурі наведено інформацію для вирішення питань соціального захисту та забезпечення першочергових потреб ВПО, зокрема, вказані номери безкоштовних цілодобових гарячих ліній, детально описано, до яких відомств необхідно звертатись та з яких питань тощо [9]. Інформація, на нашу думку, є доцільною та необхідною, проте вона не перебуває в широкому доступі, адже люди, що

змушені були покинути місце проживання, не мають доступу до мережі Інтернет.

Відтак, конституційно-правовий статус ВПО – це система закріплених Конституцією та законами України конституційних прав, свобод, законних інтересів, гарантій їх дотримання, обов'язків і відповідальності осіб, які є громадянами України, особами без громадянства або іноземцями, котрі постійно проживають в Україні, яких змусили або які самостійно покинули своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» не наводить дієвих механізмів надання державної допомоги, захисту конституційних прав і законних інтересів вимушених переселенців, що, на теперішній час, суттєво ускладнює становище цієї категорії осіб та у багатьох випадках позбавляє ВПО можливості скористатися своїми правами. Міжнародним співтовариством розроблено орієнтир для країн, які зіткнулися з проблемою ВПО, Керівні принципи з питання переміщених осіб всередині країни. Вбачається, що норми Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» варто привести у відповідність до зазначених принципів, які мають більш комплексний характер правового регулювання правового становища ВПО та ефективність яких перевірена міжнародною практикою. Насамперед це стосується внесення змін до визначення терміну «внутрішньо переміщена особа» шляхом включення до цієї категорії не тільки громадян України, а й осіб без громадянства та іноземців, які постійно проживають на території України. Для формування національних підходів надання допомоги ВПО та вирішення проблеми декларативності законодавства слід враховувати досвід країн, які зіткнулися з подібними проблемами раніше [3, с. 50–51].

Як показують події останніх років, дії української влади щодо проблем ВПО носять більше декларативний характер. Фактичною допомогою цій категорії населення займаються волонтери, приватні підприємці та самі ж місцеві жителі тієї чи іншої області, в яку переселяють вимушених мігрантів. За умов військового конфлікту це є необхідним, проте держава повинна координувати та врегульовувати ці процеси, однак на сьогодні

фактично відсутня система обліку та реєстрації тимчасово переміщених осіб. Зволікання влади в ухваленні та втіленні у життя відповідних законів щодо ВПО ускладнює роботу з цією категорією населення та знижує ефективність допомоги.

Тому поява ВПО – це новий важкий виклик для України та її соціальної політики, системи соціальних служб та соціальних працівників, адже переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної «пастки бідності» (пастки утриманства). Відтак, «робота з ВПО повинна спрямовуватися на забезпечення стійкості, подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення виробничого потенціалу, відновлення соціально-культурних та громадських структур, а також особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку. Метою соціальної роботи в таких випадках є сприяння незалежності та розвитку громад, а не їх виживання» [32, с. 66].

Аналіз наукової літератури та документальної бази засвідчив, що у роботі з ВПО соціальні працівники можуть застосовувати різні стратегії допомоги. За тривалістю їх можна умовно поділити на:

- короткострокові (кризове втручання, аустріч-робота, орієнтована на завдання модель соціальної роботи);
- довгострокові, орієнтовані на системно-екологічну модель соціальної роботи, в основі яких перебувають концепція «людина в оточенні» та концепція «економічної спроможності» [33].

У кризовому втручанні доцільно використовувати такі техніки підтримки: надання інформації та інструкцій (куди звертатися, де і яку допомогу можна отримати тощо); використання малюнків, буклетів та інших засобів комунікації (дорожні карти, брошури, Інтернет); визначення можливої підтримки з боку інших людей; вербалізація емоційних станів; допомога у визначенні можливих дій та стратегій поведінки; надання достатнього часу; використання рефлексії; визначення проблеми такою, що є складною і не має розв'язання; досягнення домовленостей щодо порядку подальшої роботи; постійний перегляд процесу роботи [33].

Аустріч-робота передбачає надання послуги соціальним працівником за межами соціального закладу, безпосередньо у місцях розташування ВПО. Тобто соціальні працівники надають свої послуги у місцях компактного проживання ВПО.

Довгострокові стратегії втручання виходять із того, що допомога ВПО має бути багаторівневою (індивідуальна допомога, зв'язок з громадою і представництво інтересів, участь у колективних політичних діях) та орієнтованою на відновлення зв'язків між людиною і соціальними системами, побудову місцевих систем підтримки, залучення ресурсів громади, зокрема волонтерів, до допомоги людям, які опинилися за межами звичного середовища і відносин [28, с. 67].

На сьогодні ми можемо побачити, що система державних соціальних закладів та відомств виявляється нездатною реагувати на появу нової соціальної проблеми, а тому не розпочала впроваджувати стратегії допомоги ВПО. Державні структури не були гнучкими для створення комплексної допомоги, хоча ця категорія людей очікувала, насамперед, допомоги від держави.

Отже, значну частину роботи взяли на себе волонтери і громадські організації, психологи. А на національному рівні – на сайтах Кабінету Міністрів України, Міністерства соціальної політики України та інших – активно поширюється інформація, куди ВПО можуть звернутися з тих чи інших питань. Проте це звичайні послуги інформування, і вони є далекими як від моделей кризового втручання, так і довгострокових інтервенцій, що сформувались у практиці міжнародної соціальної роботи. У державних соціальних службах обмаль спеціалістів, які мають належний рівень підготовки із сучасної соціальної роботи, володіють певними техніками, необхідними для здійснення ефективного втручання у кризову ситуацію, мають навички роботи у надзвичайних ситуаціях [28, с. 68].

Отже, ВПО – це особи або групи осіб всередині країни, яких змусили рятуватися втечею, або які залишили своє місце постійного проживання в результаті або з метою уникнення наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха, та які не перетинали міжнародно-визначених кордонів держави. А державна влада повністю відповідальна за створення умов, за яких права вимушених переселенців будуть захищені на рівні з правами всіх громадян, але з урахуванням особливих потреб, що виникли в результаті раптового переїзду.

Висновки.

Підсумовуючи, слід відзначити, що єдиного визначення міграції у соціогуманітарних науках не існує, іноді це поняття містить тільки дея-

кі його аспекти, а іноді його трактують занадто абстрактно. Особливо актуальним це питання видається з огляду на зростаючу диверсифікацію міграційних потоків. Відтак, у подальшому будемо використовувати поняття «міграція» як перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця виїзду до місця в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання. Також окреслили відмінність між поняттями:

- «біженець» — особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), незалежності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань;

- «особи, переміщені всередині країни» — це люди чи групи людей, які були вимушені покинути свої домівки, щоб врятуватися від збройних конфліктів, проявів насильства або масових порушень прав людини;

- «внутрішньо переміщені особи» – це особи або групи осіб всередині країни, яких змусили рятуватися втечею, або які залишили своє місце постійного проживання в результаті або з метою уникнення наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха, та які не перетинали міжнародно-визначених кордонів держави.

Також, спираючись на досвід минулого та враховуючи потенційну можливість порушення безпеки людини у майбутньому, урізноманітнення причин вимушеного переміщення населення, зокрема й всередині країни, в українському законодавстві доцільно закріпити поняття «внутрішньо переміщені особи», визначити їх правовий статус та державні гарантії захисту зазначених осіб. Необхідно на законодавчому рівні внести відповідні зміни або розробити нові правові акти щодо осіб, переміщених всередині країни, враховуючи реалії XXI ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Буткевич О. В. Статус іноземців у стародавньому міжнародному праві. Український часопис міжнародного права. 2002. №3. С. 44–62.
2. В Україні з'явився омбудсмен з переселенців. Інформаційне агентство УНІАН. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_v-ukrayini-zyavitsya-ombudsmen-yakij-zahischatime-prava-invalidiv/918290.
3. Грабова Я. О. Конституційно-правовий статус внутрішньо-переміщених осіб в Україні. Митна справа. 2015. №2 (98), частина 2, книга 2. С. 47–51.
4. Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 608 с.
5. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Закіров М. Внутрішньо переміщені особи в Україні: сучасні реалії. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2206:vnutrishno-peremishcheni-osobi-v-ukrajini-suchasni-realiji-2&catid=63&Itemid=393.
7. Закон України «Про біженців» від 24.12.1993 р. ВВР України. 1994. № 16. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3818-12>.
8. Запущено пілотний проект з допомоги вимушеним переселенцям / Державна міграційна служба України. URL: <http://dmsu.gov.ua/cream/richnyi-plan-zakupivel/9-ukrainska/novyny/novyny-dms-ukrainy/2805-zapushcheno-pilotnyi-proekt-z-dopomohy-vymushenym-pereselentsiam>.
9. Інформація для внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/sehl/info/>.
10. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні дещо зменшилася. URL: https://zik.ua/news/2019/01/02/killkist_vnutrishno_peremishchenyh_osib_v_ukraini_deshcho_zmenschylasya_1481021.
11. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні досягла 1 млн. 382 тисяч, – ООН. URL: <http://ua.112.ua/suspilstvo/chyslo-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukraini-dosiahlo-1-mln-382-tysiach-onn-244663.html>.
12. Козинець І. Про співвідношення понять «біженці» та «особи, переміщені всередині країни». Юридичні і політичні науки. 2009. Вип. 45. С. 213–219.
13. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. 141 с.
14. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема. URL: http://www.hearts.in.ua/articles/job_search/694.php.
15. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2004. 236 с.
16. Малиха М. І. Теоретичне осмислення сутності поняття «міграція» в політичній науці. Науковий журнал «Політикус». 2016. Вип. 2. С. 16–19.
17. Международные акты о правах человека. Сб. док. Москва, 2000. 784 с.
18. Офіційний сайт Київської обласної державної адміністрації. Чорнобиль. URL: <http://koda.gov.ua/oblzhdzhadministratsija/struktura/struktorni-pidrozdili-oda/departament-socialnogo-zakhistu-nas/>.
19. Петрова Я. Соціальні механізми інтелектуальної міграції: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
20. Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС: Постанова Ради Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки та Української Республіканської Ради професійних спілок від 14 грудня 1989 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/315-89-%D0%BF>.
21. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
22. Про порядок віднесення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-92-%D0%BF>.
23. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи від 19 грудня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12>.
24. Ровенчак О. А., Володько В. В. Міжнародна міграція: теорія та практика: монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 412 с.
25. Романюк А. Міграційні процеси у Львівській області. Українські варіанти. 1997. № 2. С. 21–25.
26. Руководящие принципы по вопросам о перемещении лиц внутри страны. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml.
27. Сборник международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции. Москва, 1994. 368 с.
28. Семигіна Т. В., Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. Український соціум. 2015. № 2 (53). С. 65–72.
29. Федюк В. Український етнос в умовах глобальних міграційних процесів сучасної цивілізації. Соціальна філософія: теорія та практика. 2010. № 4. 309 с.
30. Чистенко І. Соціально-психологічні чинники внутрішньої міграції. Актуальні проблеми психології. № 7. С. 160–164.

31. Як змінилася кількість переселенців в Україні за 2016-2017 роки? URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/02/infografika/suspilstvo/yak-zminylyasya-kilkist-pereselencziv-ukrayini-2016-2017-roky>.
32. Berkman L. F. et al. From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*. 2000. Vol. 51. P. 843–857.
33. Staub-Bernasconi S. Social Work as Discipline and Profession. Theories and methods of social work. Exploring different perspectives / ed. V. Leskosek. Ljubljana : Faculty of Social Work, 2009. P. 9–30.
34. The state of the world's refugees 2006. Human displacement in the new millennium. URL: <https://www.unhcr.org/publications/sowr/4a4dc1a89/state-worlds-refugees-2006-human-displacement-new-millennium.html>.

REFERENCES

- Butkevych, O. V. (2002). Status inozemciv u starodavnjomu mizhnarodnomu pravi [The status of foreigners in ancient international law.]. *Ukrajinsjkyj chasopys mizhnarodnogho prava – Ukrainian Journal of International Law*, 3, 44–62 [in Ukrainian].
- V Ukraini z'javivsja ombudsmen z pereselenciv [An immigrant ombudsman appeared in Ukraine]. *Informacijne aghentstvo UNIAN – UNIAN news agency*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/life/_v-ukrayini-zyavitsya-ombudsmen-yakij-zahischatime-prava-invalidiv/918290 [in Ukrainian].
- Ghrabova, Ja. O. (2015). Konstytucijno-pravovyj status vnutrishnjo-peremishhenykh osib v Ukraini [Constitutional and legal status of internally displaced persons in Ukraine]. *Mytna sprava – Customs business*, 2 (98), part 2, book 2, 47–51 [in Ukrainian].
- Valentej, D. Y. (Ed.). (1985). *Demohrafycheskyj encyklopedycheskyj slovarj [Demographic Encyclopedic Dictionary]*. Moskva: Sovetskaja encyklopedija [in Russian].
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Zakirov, M. *Vnutrishnjo peremishheni osoby v Ukraini: suchasni realiji [Internally Displaced Persons in Ukraine: Modern Realities]*. Retrieved from http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2206:vnutrishno-peremishcheni-osobi-v-ukrayini-suchasni-realiji-2&catid=63&Itemid=393 [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro bzhenciv» vid 24.12.1993 r. [Law of Ukraine “On Refugees” of 24.12.1993]. (1994). VVR Ukrainy – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3818-12> [in Ukrainian].
- Zapushheno pilotnyj proekt z dopomoghy vymushenym pereselencjam [Pilot project on assistance to internally displaced persons launched]. *Derzhavna mighracijna sluzhba Ukrainy – State Migration Service of Ukraine*. Retrieved from <http://dmsu.gov.ua/cream/ricnyi-plan-zakupivel/9-ukrainska/novyny/novyny-dms-ukrainy/2805-zapushcheno-pilotnyi-proekt-z-dopomohy-vymushenym-pereselentsiam> [in Ukrainian].
- Informacija dlja vnutrishnjo peremishhenykh osib [Information for internally displaced persons]*. Retrieved from <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/sehl/info/> [in Ukrainian].
- Kiljkist vnutrishnjo peremishhenykh osib v Ukraini deshho zmenshylasja [The number of internally displaced persons in Ukraine has decreased slightly]*. Retrieved from https://zik.ua/news/2019/01/02/kilkist_vnutrishno_peremishchenyh_osib_v_ukraini_deshcho_zmenshylasja_1481021 [in Ukrainian].
- Kiljkist vnutrishnjo peremishhenykh osib v Ukraini dosjagla 1 mln. 382 tysjach, –OON [The number of internally displaced persons in Ukraine has reached 1 million 382 thousand, – the UN]*. Retrieved from <http://ua.112.ua/suspilstvo/chyslo-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukraini-dosiahlo-1-mln-382-tysjach-oon-244663.html> [in Ukrainian].
- Kozynecj, I. (2009). Pro spivvidnoshennja ponjatj «bzhenci» ta «osoby, peremishheni vseredyni krajiny» [On the relation between the concepts of “refugees” and “persons displaced within the country”]. *Jurydychni i politychni nauky – Law and Political Science*, 45, 213–219 [in Ukrainian].
- Konstytucija Ukrainy: pryjnjata na p'jati sesiji Verkhovnoji Rady Ukrainy 28 chervnja 1996 r. [Constitution of Ukraine: adopted at the Fifth Session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30 [in Ukrainian].
- Levcun, O. *Zovnishnja trudova mighracija v Ukraini jak demohrafichna problema [External labor migration in Ukraine as a demographic problem]*. Retrieved from http://www.hearts.in.ua/articles/job_search/694.php [in Ukrainian].
- Malynovsjka, O. (2004). *Mighranty, mighracija ta Ukrajinsjka derzhava: analiz upravlinnja zovnishnimy mighracijamy: monohrafija [Migrants, Migration and the Ukrainian State: An Analysis of External Migration Management]*. Kyjiv: Vyd-vo NADU [in Ukrainian].
- Malykha, M. I. (2016). Teoretyчне osmyslennja sutnosti ponjattja «mighracija» v politychnij nauci [Theoretical understanding of the essence of the concept of «migration» in political science]. *Naukovyj zhurnal «Politykus» – Politicus*, 2, 16–19 [in Ukrainian].
- Mezhdunarodnye akty o pravakh cheloveka [International human rights instruments]*. (2000). Moskva [in Russian].
- Oficijnyj sajт Kyjivskoj oblasti derzhavnoj administraciji. Chornobylj [Official site of Kyiv Regional State Administration. Chernobyl]*. Retrieved from <http://koda.gov.ua/oblderzhadministratsija/struktura/strukturni-pidrozdi-oda/departament-socialnogo-zakhistu-nas/> [in Ukrainian].
- Petrova, Ja. (2008). Socialjni mekhanizmy intelektual'noji mighraciji [Social mechanisms of intellectual migration]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Khark. nac. un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv [in Ukrainian].

20. Pro dodatkovy zakhody shhodo posylennja okhorony zdorov'ja ta polipshennja material'nogho stanovyshha naseleennja, jake prozhyvaje na terytoriji, shho zaznala radioaktyvnogho zabrudnennja v rezul'tati avariji na Chornobyl'skij AES: Postanova Rady Ministriv Ukraïns'koho Radjans'koho Socialistychnoho Respubliky ta Ukraïns'koho Respublikans'koho Rady profesijnykh spilok vid 14 ghrudnja 1989 r. [On additional measures to strengthen health care and improve the financial situation of the population living in the territory affected by the Chernobyl disaster: Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Ukrainian Republican Council of Trade Unions of December 14, 1989]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/315-89-%D0%BF> [in Ukrainian].
21. Pro zabezpechennja prav i svobod vnutrishnjo peremishhenykh osib: Zakon Ukraïny vid 20 zhovtnja 2014 r. [On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons: Law of Ukraine of October 20, 2014]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].
22. Pro porjadok vidnesennja ta samostijnogho pereseleennja ghromadjan z terytorij, shho zaznaly radioaktyvnogho zabrudnennja v rezul'tati avariji na Chornobyl'skij AES: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïny vid 16 ghrudnja 1992 r. [On the procedure for assigning and self-resettling citizens from the territories affected by the Chernobyl accident: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 16, 1992]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-92-%D0%BF> [in Ukrainian].
23. Pro status i social'nyj zakhyst ghromadjan, jaki postrazhdaly vnaslidok Chornobyl's'koho katastrofy vid 19 ghrudnja 1991 r. [On the status and social protection of citizens affected by the Chernobyl disaster of December 19, 1991]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12> [in Ukrainian].
24. Rovenchak, O. A., & Volodjko, V. V. (2015). *Mizhnarodna mighracija: teorija ta praktyka: monohrafija [International migration: theory and practice]*. Lviv: Ljvivs'kij nacional'nyj universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
25. Romanjuk, A. (1997). Mighracijni procesy u Ljvivs'kij oblasti [Migration processes in Lviv region]. *Ukraïns'ki varianty – Ukrainian options*, 2, 21–25 [in Ukrainian].
26. *Rukovodjashhye pryncypy po voprosam o peremeshhenylyc vnutry strany [Guidelines on intra-country displacement]*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml [in Russian].
27. *Sbornyk mezhdunarodykh pravovykh dokumentov, reghulyrujushhykh voprosy mygracyy [Collection of international legal instruments regulating migration issues]*. (1994). Moskva [in Russian].
28. Semyghina, T. V., Ghusak, N. Je., & Thukhan, S. O. (2015). Social'na pidtrymka vnutrishnjo peremishhenykh osib [Social support for internally displaced persons]. *Ukraïns'kij socium – Ukrainian society*, 2 (53), 65–72 [in Ukrainian].
29. Fedjuk, V. (2010). Ukraïns'kij etnos v umovakh ghlobal'nykh mighracijnykh procesiv suchasnoji cyvilizaciji [Ukrainian Ethnicity in the Conditions of Global Migration Processes of Modern Civilization]. *Social'na filosofija: teorija ta praktyka. Naukovo-praktychnyj zhurnal – Social philosophy: theory and practice*, 4 [in Ukrainian].
30. Chytenko, I. Social'no-psykhologhichni chynnyky vnutrishnjoji mighraciji [Socio-psychological factors of internal migration]. *Aktual'ni problemy psykhologhiji – Actual Problems of Psychology*, 7, 160–164 [in Ukrainian].
31. *Jak zminylasja kil'kist' pereselenciv v Ukraïni za 2016-2017 roky? [How did the number of migrants in Ukraine change in 2016-2017?]*. Retrieved from <https://www.slovovidlo.ua/2018/02/02/infografika/suspilstvo/yak-zminylasya-kilkist-pereselenciv-ukrayini-2016-2017-roky> [in Ukrainian].
32. Berkman, L. F. et al. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*, 51, 843–857.
33. Staub-Bernasconi, S. (2009). *Social Work as Discipline and Profession. Theories and methods of social work. Exploring different perspectives*. V. Leskosek (Ed.). (pp. 9–30). Ljubljana: Faculty of Social Work.
34. *The state of the world's refugees 2006. Human displacement in the new millennium*. Retrieved from <https://www.unhcr.org/publications/sowr/4a4dc1a89/state-worlds-refugees-2006-human-displacement-new-millennium.html>.

Бубняк Соломія Михайлівна

Аспірант

Львівський національний університет імені
Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1**Bubnyak Solomiya**

Ph.D. Student

Ivan Franko National University of Lviv
1, University str., Lviv, 79000, Ukraine

Email: s.bubnyak@ukr.net

Цитування: Бубняк С. М. Внутрішньо переміщені особи в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С. 56-68.

Citation: Bubnyak, S.M. (2019). Vnutrishno peremishcheni osoby v konteksti suchasnykh mihratsiinykh protsesiv v Ukraïni. [Internally displaced persons in the context of current migration processes in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 56-68.

Стаття надійшла / Article arrived: 24.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 24.11.2019

Національна пам'ять як зброя в інформаційній війні

Богдан Черномаз, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Ознаки розвитку цивілізаційних процесів в Україні ми спостерігаємо повсюдно і щодня. Стають звичними і закономірними такі досягнення людства, як комп'ютер, смартфон, цифрова фотографія, планшет тощо. Поряд із позитивними ознаками розвитку цивілізації, ми бачимо багато досягнень, які важко досягнути розумом людини, яка тверезо мислить. Зокрема, поряд з позитивними досягненнями людства ми повинні навчитися вчасно розпізнавати і протидіяти новим винаходам, які використовуються деякими державами для ведення загарбницьких війн.

У пропонованій статті висвітлено видимі аспекти нового типу сучасної війни, яку сусідня з Україною держава – Росія, відчувши зручний момент, розпочинає проти своїх сусідів, зокрема і проти України. Йдеться про так звані «гібридні війни», ефективність яких Росія апробує на найближчих сусідніх країнах.

У статті акцентовано увагу на тому, що Росія ніколи не починає агресію відкрито, вона завжди прикриває свої наміри «миролюбивою» риторикою. Звичайно жертвами Росії стають ті держави-сусіди, які не в змозі показати силові та інформаційне протистояння. Стало закономірністю, що у зручний момент керівники Росії розпочинають агресію, і їх збройні сили діють за правилом, виведеним Макіавеллі, а пізніше облюбованим більшовиками в 20-ті роки ХХ ст.: «кто не с нами, тот против нас». Розпочавши агресію, Росія не вгає декларувати для всього світу казки про дружбу і мир.

В основній частині статті автор наголошує на тому, що всі війни, які розпочинає Росія з сусідніми державами, мають спільну ознаку – легкодосяжне для російських збройних сил географічне розташування держав, проти яких спрямована агресія. Автор статті ненав'язливо робить акценти на агресивних особливостях історичного шляху Росії, зокрема, на тому періоді, коли вона стала перетворюватись з Московії на Росію. У статті автор наголошує, що Росія своєю поведінкою, по суті, переконує всіх далекоглядних людей в тому, що вона є спадкоємцем розбійницького норову, який перейняла ще у XIII ст. від Золотої Орди. Власне, від орди Батия керівники Росії успадкували звичку красти чужий життєвий простір та чужу територію. Ця звичка поступово набула значення національної риси росіян.

Одним із найнебезпечніших методів, який передуює застосуванню Росією вогнепальної зброї, є інтенсифікація війни в інформаційному просторі. Звичайно ознакою початку агресії з боку Росії проти народів, які вона обрала своїми жертвами, є втручання в гуманітарну сферу життя цих народів. Якщо сказати іншими словами, у російському варіанті інформаційна війна – це обов'язкова прелюдія перед початком повномасштабної «гарячої» війни.

Приклад проведення однієї із антиукраїнських спецоперацій інформаційної війни проти України наведено у статті відомого в Україні історика із Запоріжжя, Сергія Терно, у якій він розкриває мету інформаційної війни, що стала цілком очевидною після аналізу змісту шкільного підручника для п'ятикласників, не так давно виданого в Україні. Сергій Терно переконливо, вдаючись до демонстрації прикладів і доказів, доводить, що інформаційна війна, яку Росія нав'язує Україні, має остаточну мету – цілковиту асиміляцію українського етносу і перетворення українського життєвого простору на «руській мір». Зазвичай така поведінка Росії передуює збройному нападу, і це відбувається завжди, якщо жертва російської агресії відмовляється піддаватися наказам Росії.

У пропонованій статті автор ненав'язливо допомагає читачеві визнати, що в сучасному еволюційному розвитку світових цивілізаційних процесів існують нові і вдосконалені старі методи ведення загарбницьких війн.

Фахівці, які спеціалізуються на вивченні розвитку міжнаціональних відносин, лише після відкритої військової агресії Росії, яка почалася у 2014 р., визнали, що Росія веде проти України загарбницьку війну, яку політологи назвали «гібридною». Одним із аспектів гібридної війни є війна в інформаційному просторі, а на передньому краї інформаційних «боїв» знаходиться боротьба за історичну пам'ять. Розкриваючи цей аспект, буде доцільним термін «історична пам'ять» уточнити розширеним поясненням, яке має звучати як боротьба за право трактування вітчизняної історії, до якого ми приходимо на основі історичних знань.

У висновках, щоб підкреслити значення «боїв» в інформаційному просторі, автор статті наводить яскраві приклади участі в інформаційній війні перших осіб держави-агресора. Переконаливо і досить вдало описано прояви боротьби української інтелігенції за право молоді на історичну пам'ять і справедливість. Значну увагу в статті приділено оцінкам українських істориків значення дослідження і вивчення історичної пам'яті. У статті наводяться неспростовні докази того, що історичні знання є одним із видів інформаційної зброї, яка в багатьох випадках є ефективнішою від зброї вогнепальної. Якщо ми «історичну пам'ять» трактуємо як один з видів сучасної інформаційної зброї, то у пропонованій статті висвітлюються приклади застосування цієї зброї в умовах інформаційної війни.

У заключній частині статті подаються цитати впливових науковців про те, як вони оцінювали значення інформаційного впливу на суспільство відомих історичних осіб: цариці Російської імперії Катерини II і міністра пропаганди Німеччини Йозефа Геббельса.

Ключові слова: історична пам'ять, інформаційна війна, патріотизм, російська агресія, «гібридна» війна, інформаційна зброя

National memory as a weapon in the information war

Bohdan Chornomaz, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

We can observe signs of development of civilization processes in Ukraine everywhere on a daily basis. Such achievements of mankind as computers, smart phones, digital photography, tablets, etc. are becoming common and natural. Along with the positive signs of the development of civilization, we see many achievements that are difficult to grasp by the mind of an ordinary person. In particular, along with the positive achievements of mankind, we must learn to recognize and counter the new inventions used by some states to wage aggression in time.

The article highlights the visible aspects of a new type of modern war, which the state of Russia, is waging against its neighbors, including Ukraine, whenever it is convenient to them. These are the so-called «hybrid wars», which Russia is testing on the neighboring countries.

In the article it is pointed out, that Russia never starts aggression openly; it always covers its intentions with «peaceful» rhetoric. As usual, Russia's victims are those neighboring countries that are unable to show power and information confrontation. It has become a tendency that when the time comes, the Russian leaders begin aggression, and their armed forces act according to a motto deduced by Machiavelli and later applied by the Bolsheviks in the 1920s: «You're either with us, or against us». Starting aggression, Russia continues to declare tales about friendship and peace to the whole world.

In the main part of the article, the author emphasizes that all the wars that Russia is embarking on with neighboring countries have a common feature - the geographic location of these states, easily accessible to the Russian armed forces. The author of the article implicitly emphasizes the aggressive features of the historical path of Russia, in particular, the period when it began to transform from Muscovy to Russia. In the article, the author emphasizes that Russia by its behavior, in fact, convinces many prescient people that it is the heir to the robbery mind, which it adopted back in the XIII century from the Golden Horde. Actually, the Russian leadership inherited the habit of stealing another's living space and another's territory from Batu Khan's Horde. This habit gradually gained importance of the national feature of the Russians.

One of the most dangerous methods that precedes Russia's use of firearms is intensification of the war in the information space. As usual, Russia's aggression against the nations it has sacrificed is a sign of interference with the humanitarian sphere of these peoples' lives. In other words, in the Russian version, information war is a mandatory prelude to the start of an actual war.

An example of one of the anti-Ukrainian special operations of information war against Ukraine is given in an article by a famous historian from Ukraine, Serhii Terno, in which he reveals the purpose of an information war, which became quite evident after analyzing the content of a class book for fifth grade students recently published in Ukraine. Serhiy Terno convincingly, by demonstrating examples and evidence, proves that the information war that Russia is imposing on Ukraine has a final goal - the complete assimilation of the Ukrainian ethnos and the transformation of the Ukrainian living space into a «Russian dimension». Usually, such behavior in Russia precedes an armed attack, and it always happens if the victim of Russian aggression refuses to obey Russia's orders.

In the article, the author indirectly helps the reader to recognize that there are new and improved old methods of waging war in the modern evolutionary development of world civilization processes.

Experts specializing in the study of the development of interethnic relations, only after the open military aggression of Russia, which began in 2014, acknowledged that Russia is waging an aggressive war against Ukraine, which political scientists called «hybrid». One of the aspects of “hybrid” war is the war in the information space, and the battle for historical memory is at the forefront of information battles. Revealing this aspect, it would be appropriate to clarify the explanation of the term «historical memory» with an expanded explanation of the right to interpret national history, which we understand with the help of historical knowledge.

By way of conclusion, the author cites vivid examples of participation in the information war of the representatives of the aggressor state to emphasize the importance of so called «battles» in the information space. The Ukrainian intellectuals’ struggle for the right of young people for historical memory and justice is described in a convincing and successful way. Much attention is given to the Ukrainian historians’ assessment of the value of research and study of historical memory. The article provides incontrovertible evidence that historical knowledge is a type of information weapon, which in many cases is more effective than a firearm. If we treat «historical memory» as one of the modern information weapons, the article covers examples of the use of these weapons in the context of the information war.

Finally, quotes of influential scholars on how they assessed the importance of informational influence on the well-known historical figures are stated in the article: the queen of the Russian Empire, Catherine II and the German propaganda minister, Joseph Goebbels.

Keywords: *historical memory, information war, patriotism, Russian aggression, «hybrid» war, information weapon*

Национальная память как оружие в информационной войне

Богдан Черномаз, Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины

Признаки развития цивилизационных процессов в Украине мы наблюдаем повсеместно и ежедневно. В современном мире такие прогрессивные достижения человечества, как компьютер, смартфон, цифровая фотография, планшет и многие другие новшества – обычные вещи. Вместе с тем рядом с позитивными достижениями имеют место достижения, которые трудно поддаются здравому смыслу. В связи с этим мы должны научиться вовремя распознавать и противодействовать новым изобретениям, направленным против человечества, в частности новой методике ведения захватнических войн, используемой некоторыми государствами.

В предлагаемой статье освещены аспекты нового типа современной войны, которую, соседствующая с Украиной держава – Россия, выбрав удобный момент, всегда начинает против своих соседей, в том числе и против Украины. Мы имеем ввиду так называемые «гибридные войны», эффективность которых Россия испытывает на ближайших соседних государствах.

В статье акцентировано внимание на том, что Россия никогда не начинала агрессию открыто, она всегда прикрывает свои намерения «миролюбивой» риторикой. Обычно жертвами России становятся те государства-соседи, которые не в состоянии продемонстрировать силовое и информационное сопротивление. Стало закономерным, что при наступлении удобного момента руководство России начинает агрессию, российские вооруженные соединения действуют согласно правилу, сформулированному Макиавелли, а позднее одобренному большевиками в 20-х годах XX ст.: «кто не с нами, тот против нас». Тем не менее, начиная агрессию, Россия не устает декларировать всему миру сказки о дружбе и мире.

В главной части статьи автор акцентирует внимание на том, что все войны, которые инициирует Россия с соседними государствами, имеют общий признак – легко достигаемое для российских вооруженных сил географическое расположение стран, против которых направлена агрессия. Автор статьи ненавязчиво обращает внимание на агрессивные особенности исторического пути России, в частности на том периоде, когда она начала превращаться из Московии в Россию. В статье автор акцентирует внимание на том, что Россия своим поведением убеждает всех дальновидных людей в том, что она является наследницей разбойничьих привычек, которые она унаследовала еще в XIII ст. от Золотой Орды. Собственно, от орды Батгя предводители России унаследовали привычку воровать чужую территорию. Эта привычка постепенно обрела значение национальной черты россиян.

Один из самых опасных методов, который предшествует применению огнестрельного оружия и

всегда применяется Россией, – это информационная война, которая интенсифицируется перед началом военных действий, то есть война в информационном пространстве. Обычно признаком начала агрессии со стороны России против народов, которые она избрала своими жертвами, является вмешательство в гуманитарную сферу жизни этих народов. Если выразиться другими словами, в российском варианте информационная война – это неотъемлемая прелюдия перед началом полномасштабной «горячей» войны.

Пример проведения одной из антиукраинских спецопераций информационной войны России против Украины подается в статье известного в Украине историка из города Запорожье Сергея Терно. Анализируя содержание школьного учебника для пятиклассников, не так давно изданного в Украине, он раскрывает цель информационной войны, которая стала явной. Сергей Терно довольно убедительно доказывает, что информационная война, навязанная Украине Россией, имеет главную цель – ассимиляцию украинского этноса и превращение украинского жизненного пространства в «Русский мир».

Обычно такое поведение России предшествует вооруженному нападению и всегда так случается, если жертва агрессии отказывается выполнять распоряжения Российского правительства.

В предлагаемой статье автор ненавязчиво помогает читателю узнать, что в развитии современных эволюционных процессов существуют современные и усовершенствованные методы ведения захватнических войн.

Ученые, которые специализируются на исследовании межнациональных отношений, только после открытой военной агрессии России против Украины, которая началась в 2014 г., признали, что Россия начала против Украины захватническую войну. Политологи навали ее «гибридной». Война в информационном пространстве – один из вариантов гибридной войны, а на переднем крае информационных «битв» ведется борьба за историческую память. Раскрывая этот аспект, будет целесообразным термин «историческая память» уточнить расширенным толкованием, которое должно звучать как борьба за право трактовки отечественной истории, к которой мы пришли на основании исторических знаний.

В итогах статьи для того чтобы подчеркнуть значение «боев» в информационном пространстве, автор подает яркие примеры участия в информационных войнах первых личностей государств-агрессоров. Убедительно и довольно удачно подаются примеры борьбы украинской интеллигенции за отстаивание права подрастающему поколению на историческую память и справедливость. Значительное внимание в предлагаемой статье уделено оценкам украинских историков значения исследований и изучения исторической памяти. В статье приводятся неоспоримые доказательства того, что исторические знания есть одним из видов информационного оружия, которое во многих случаях действует более эффективно, чем оружие огнестрельное. В том случае, если мы «историческую память» объясняем как один из видов современного информационного оружия, то в предлагаемой статье освещаются примеры применения этого оружия в условиях информационной войны.

В заключительной части статьи автор цитирует украинских историков, из высказываний которых мы узнаем, что украинские историки придавали большое значение информационному влиянию на общество. Пример такого влияния автор демонстрирует цитатами царицы Российской империи Екатерины II и министра пропаганды Германии Йозефа Геббельса.

Ключевые слова: историческая память, информационная война, патриотизм, российская агрессия, гибридная война, информационное оружие

У кінці ХХ-го ст. Україна проголосила державну незалежність і українське суспільство опинилося перед новими, незанимає раніше викликами. З'явилися невідкладні завдання, які потребували відповідей і кваліфікованого визначення їх сутності. Виникла потреба в кваліфікованих фахівцях, зокрема істориках, які б легко могли визначати характер діяльності державних чиновників за ознакою ворожості чи миролюбності до суспільно-політичних подій, які у неймовірній кількості інспірувалися і інспіруються досі Росією на території України і в яких нелегко розібратися пересічному громадянину України. Суть одного із най-

важливіших викликів полягала в тому, що Росія розпочала проти України відкриту різноаспектну агресію, яку політики назвали «гібридною війною». Стан гібридної війни, в якому опинилася Україна, вимагав від українського суспільства і передовсім від істориків та всієї української інтелігенції термінового віднайдення правильних суспільно-політичних орієнтирів, оскільки 70-тирічне перебування українського суспільства під тиском комуністсько-більшовицького режиму стало причиною деформації моральних, міжнародних та загальноприйнятих етичних орієнтирів. А найбільшою втратою української нації є втрата колективного інстинкту самозбе-

реження в середовищі українського суспільства.

Ми ставимо перед собою мету дослідити сутність небезпеки різнопланових проявів агресії, які застосовує Росія проти України; дослідити найбільш небезпечну частину складових «гібридної» війни, яку знавці теорії війн кваліфікують як війну в інформаційному просторі. Це є вкрай важливо, оскільки ознаки інформаційної війни проявляються у різних аспектах, зокрема і у вигляді закамуфльованого феномену міжнародної політики країни агресора. Про те, наскільки небезпечна гібридна агресія, досить переконливо свідчать підрахунки професора Гарвардського університету Тараса Гунчака, який підрахував, що Московія з 1462 р., тобто з часів царювання Івана III (тоді вона ще Росією не була), володіла 16 тисячами кв. миль території. Після 1462 р., використовуючи «миролюбиву» риторику підступу, обману і підкупу, Московія стала загарбувати території сусідніх народів. Починаючи з 1721 р., Московія розширювала свою територію (тобто загарбувала) з швидкістю 50 кв. миль кожного дня протягом 400 років. У 1914 р. вона вже була імперією і володіла площею 8 млн. 600 тис. кв. миль [1].

Паралельно з розширенням анексованих територій Московія на своєму історичному шляху використовувала успадковані від татар принципи азійського деспотичного способу державного правління. Це дало їй можливість, не докладаючи надто багато зусиль, поширювати серед підкорених народів міф про «братню» допомогу народам Азії та Сибіру. У процесі просування Московії в напрямі Сходу і Сибіру вона підступом і віроломством загарбала і європейську Україну.

Докладаючи величезних зусиль до створення брехливого іміджу «братньої» до всіх сусідніх народів світу держави, Московія нещадно використовувала підкорені народи і їхній життєвий простір як економічних та територіальних «донорів». Традиційно декларуючи «братскую допомогу», Росія досить швидко прибрала до своїх «рук» діамантові копальні Якутії, золото Чукотки, газові родовища хантів і все, до чого дотягнулися руки москалів, усе ставало «русской отчизной». Україна була однією із перших європейських країн, яка зазнала долі демографічного, матеріального та інтелектуального донора країни-колонізатора.

Із здобуттям Україною незалежності і в умовах війни сучасність диктує історикам як фіксаторам історичних процесів на науковому рівні

досліджувати справжню суть ставлення Росії до анексованих країн і України зокрема. Історики ставлять перед собою мету дослідити сутність методів та технологій, які були використані російським «агітпропом», для того, щоб увесь світ і українці зокрема повірили у «братерське» трактування Росією України.

Приставаючи до такого завдання, мусимо визнати, що Росія за період домінування над Україною зуміла значною мірою зрусифікувати український етнос і деформувати національну ментальність. Згадавши термін «ментальність», зауважимо, що цей термін слід розуміти розширено, як поняття.

З'ясуємо, що саме під терміном-поняттям «ментальність» ми розуміємо (іноді замість слова «ментальність» історики та соціологи вживають слово з аналогічним значенням – менталітет). Автор виданого для студентів українських вишів сучасного посібника з історії України, Олександр Дмитрович Бойко, подає значення слова «менталітет» у варіанті, який можна застосувати до будь-якого гіпотетично взятого народу. Тлумачення Олександром Бойком слова «менталітет» звучить так: «Під ментальністю (менталітетом) розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій» [2]. Словникове пояснення, співзвучне з визначенням О. Бойка. Слова «ментальність», «менталітет» є загальними поняттями і можуть бути придатними для визначення ментальності будь-якого гіпотетично взятого народу без врахування багатьох особливостей, які завжди притаманні лише тому чи іншому народу і які набуваються протягом історичного шляху розвитку конкретного народу, соціуму, нації чи якоїсь іншої конкретної соціальної групи.

Погоджуючись з формулюванням О. Бойка, до його формулювання значення слова «менталітет» додамо розширене визначення з врахуванням українських реалій, яке можна сформулювати так: «це спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних установок, властивих людині або суспільній групі, які набуті цією групою (якщо йдеться про колективний менталітет) чи індивідуумом (якщо йдеться про

конкретну особистість) в процесі здобуття практичного досвіду в певних суспільно-історичних обставинах, які виникали в боротьбі за виживання та утвердження серед інших соціумів-сусідів у певних природних умовах навколишнього середовища».

Тобто якщо ми матимемо на увазі ментальність гіпотетично взятого народу, наприклад, українського, то наше визначення треба розуміти цілком осібно, але, коли йдеться про Україну і українців, до загальновідомого слова «менталітет» потрібно додавати слово «український». При цьому зазначимо, що поняття «український менталітет» має глибокий, властивим тільки цьому виразу, зміст. Зміст цього поняття містить інформацію про опір українського народу асиміляторському впливу держав-загарбників, які чинили домінуючий вплив на весь український соціум. Отже, вживаючи поняття «український менталітет», ми передусім маємо на увазі той стан ментальності, що сформувався під впливом довготривалої дії сильних подразників, які змушували величезні маси українців методом «спроб» вишукувати умови, які б були гарантією збереження життя та більш комфортнішого добробуту. Науковці, які вивчають особливості прояву ознак засвоєння менталітету, стверджують, що на формування колективного менталітету народу, соціальної групи чи нації, крім соціальних чинників, завжди мають детермінуючий вплив клімат, ландшафт, традиції, звичаї, вірування, фольклор, одяг, особливості декору одягу (наприклад, вишивка) тощо. До цього мусимо зауважити, що формування ментальності відбувається на підсвідомому рівні і є дуже довготривалим процесом. Позбутися певних рис індивідуального чи колективного менталітету або набуті якихось нових рис колективної ментальності протягом одного-двох поколінь неможливо. Але, за умови довготривалого застосування певного набору штучних подразників, колективний менталітет народу, етносу чи просто соціуму можна деформувати або змусити індивідуума засвоїти штучно створену інформацію, а суспільну формацію набуті нових рис ментальності або деформувати ті, які вже сформовані. Наприклад, це відбувається за умови виникнення довготривалого періоду насильного домінування і нав'язування волі одного етносу іншим, проведення домінуючим етносом політики мовно-культурних утисків, колективного гноблення, залякування та політики асиміляції. Політика асиміляції на практиці проявляєть-

ся у створенні умов, за яких поневолений народ примусово позбавляється можливостей публічних виявів національних традицій, національної гідності, національної гордості та інспіруються умови, у результаті яких відбувається процес звикання цілого народу до відчуття національної меншовартості. Постійна колективна боязнь повтору репресій чи реальна небезпека нового голодомору тощо призводить до деформування колективної ментальності.

Специфіка буття України у період, який був до проголошення державного суверенітету, характеризується тим, що домінуючі в Україні держави не допускали появи здібних людей, які б були спроможні визначити, в якому стані перебуває ментальність українського суспільства. Якщо ми пригадаємо прізвища українців, які зробили значні внески у розвиток світової науки, то список вийде цікавим і матиме одну спільну рису: усі ці люди реалізовували свої таланти за межами України. Це Юрій Кондратюк, Олександр Можайський, Ігор Сікорський, Сергій Корольов.

Одне із важливих завдань, яке постало перед українською інтелігенцією після проголошення держаної незалежності, полягає у необхідності застосування заходів щодо недопущення подальшого руйнування вже й так деформованої ментальності українського суспільства. Кроки в напрямі з'ясування перелічених вище чинників і вироблення мір протидії їм, які, на перший погляд, є простими речами, мали б бути зроблені ще в перші роки після проголошення незалежності України. Наразі пройшло вже більше двох десятиліть як Україна є юридично суверенною державою, але і досі керманічі України не визначили суспільно-політичні парадигми і пріоритети, за якими має розвиватися зовнішня та внутрішня гуманітарна політика.

Для того щоб зрозуміти, яким чином Росії легко вдавалося протягом кількох століть нещадно грабувати багатства українського народу і твердити українцям та всьому світу про «братерське» ставлення Росії до України і українців (як до народу), потрібно передусім констатувати, що Україна перебувала (перебуває й досі) у стані значної економічної та енергетичної залежності від Росії. На такому тлі Росія інтенсивно веде різнопланову, зокрема й інформаційну, війну проти України з метою поглинення набутків культури, мови, традицій. Ми мусимо визнати, що Росія досягла в цьому відношенні значних успіхів. Про необхідність створювати заходи протидії

стали відкрито говорити представники офіційної влади, тобто ті, які мали б за це взятися ще після проголошення державної незалежності, представники влади і, зокрема, перші особи нашої держави, а не лише на 28-й рік існування України як суверенної держави. Лише майже за три десятиліття після проголошення незалежності найвище керівництво України відважилось офіційно визнати правоту і психологічну близькість українському загалу гасла: «віра, армія, мова». На жаль, це відбулося лише після чверті століття існування незалежності української держави.

Потребу чинити спротив інформаційній агресії ворожих держав українська влада усвідомила лише у 2016 р. Саме в цей рік українська РНБО (Рада національної безпеки і оборони) вирішила ухвалити Доктрину інформаційної безпеки України.

Власне, щоб зрозуміти небезпеку і сутність сучасних подій в інформаційному просторі, для аналізу необхідно застосовувати нові, не згадані в сучасних посібниках для студентів ВНЗ, аналітичні методи та використовувати здобутки вже апробованих на Заході історичних шкіл. Отже, використаємо досягнення школи «Нові історики» (цю школу ще називають «школа “Ан-налів”»). Ми вважаємо, що застосування нових, але вже апробованих у країнах Заходу знань розширить можливості істориків-аналітиків і дозволить поглибити розуміння суті історичних явищ та фактів [3].

Власне, у середовищі українських істориків на рівні особистого ентузіазму відбулося заго-стрення уваги до ряду нових дисциплін, які на початку XXI ст. стали набувати в Україні популярності і розвиватися як супутні з історичною наукою дисципліни. Супутні з історичною наукою дисципліни суттєво допомагають зрозуміти навколишню дійсність. Однією з таких супутніх з історичною наукою дисциплін є «історія пам'яті», або цю дисципліну ще називають – «усна історія» [3]. Ми не називаємо низку інших супутніх з історичною наукою дисциплін, таких як історія понять, усна історія, візуальна історія тощо, які поглиблено вивчаються прибічниками історичної школи «Нові історики» у дослідницьких центрах вивчення історії в країнах Заходу.

На сторінках пропонованої статті ми приділяємо особливу увагу феномену «пам'яті», оскільки українській державі нав'язана війна, у якій агресор передусім намагається сфальсифікувати і присвоїти нашу історію, при цьому переслідуючи традиційну мету – «нав'язати

противнику (тобто нам. – Ч.Б.) свою волю» [4]. Збройна агресія, нав'язана нам Росією, була зупинена Добробатами, які прикладом свого героїзму спонукали формування української міліції та решток армійських підрозділів теж взяти участь у захисті Вітчизни.

Ситуація, яка виникла в Україні у 2014 р. переконала керманців Росії в тому, що в Україні є досить добровольців, які готові навіть без зброї стати на захист своєї Вітчизни. Саме це було причиною того, що ворог зупинився, але не припинив снувати плани про загарбання України. Мусимо визнати, що частина мешканців України за час домінування Росії над українським життєвим простором, не витримала потужного русифікаційного впливу кремлівських загарбників. У результаті такої ситуації в Україні з'явилася значна кількість русифікованих українців, які спільно з російськомовними мігрантами створили потужну так звану «п'яту колону», яку об'єднує антиукраїнська діяльність.

Інформаційна війна набирає все більшого значення і до інформаційних боїв долучаються навіть перші особи держав. Наприклад, якщо ми пригадаємо візит президента Росії Путіна до Франції (2017 рік), то під час візиту він публічно висловив своє трактування історичних постатей, які були добре відомі в Україні і Франції. У своєму трактуванні президент Росії Путін, не змигнувши оком, заявив, що королева Франції Анна є російською княжною, а її батько – київський князь Ярослав Мудрий – є представником російських князів [5]. Цей приклад засвідчує, що президент Росії особисто ступив на стежку інформаційної війни проти України.

Власне, ми прагнемо з погляду історика визначити незадекларовані засобами дипломатії або в ЗМІ ознаки інформаційної агресії Росії та показати механізми її впливу, який загострився після 2014 р., хоча російська інформаційна агресія не припинялася увесь період її домінування в Україні. До цього зауважимо, що байду-же ставлення представників української влади до інформаційних спецоперацій, які Росія проводить в Україні, наносить ідеї державності України більшу шкоду, ніж щоденне «пострілювання» російських снайперів по нашим захисникам Вітчизни.

Таке не дуже втішне морально-психологічне тло сприяє зростанню уваги до значення поняття «історична пам'ять». Ми розуміємо, що «історична пам'ять» – це один з основних чинників впливу на формування світоглядних орієн-

тирів особи. А звідси і на виховання світоглядних орієнтирів та почуття патріотизму суцільних та ще ненароджених поколінь.

Усвідомлення значення історичної пам'яті породило у середовищі дослідників історії потребу посилення уваги до вивчення історії як до потужної виховної дисципліни, що формує національну ментальність. Зупиняючись на темі збереження пам'яті, доцільно це поняття поділити на декілька категорій. Перелічимо деякі з них: «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «національна пам'ять», просто «пам'ять про те, що було», «династична пам'ять», «родинна» тощо.

Наразі стало цілком очевидним, що протягом останніх 4–5-ти років у мережі Інтернет та на шпальтах багатьох популярних часописів стали частіше з'являтися статті, у яких автори ненав'язливо підкреслюють роль історичної пам'яті у становленні Громадянина і Патріота. Стихійно в середовищі інтелігенції, пов'язаній з педагогічною діяльністю, виникло колективне прагнення вдосконалити освітньо-виховний процес студіюючої молоді, який би формував їхню свідомість на основі загальнолюдських, загальноновизнаних і загальноприйнятих критеріїв [6]. Причини загострення уваги українських дослідників історії до проблеми історичної пам'яті спричинені необхідністю реагування українського суспільства на відверто ворожу агресію Росії, яка, до апробованих ще у минулому столітті методів «гібридної» війни, інтенсифікуючи її, додала ще війну, яка отримала назву «інформаційна війна».

Якщо здійснити поверховий аналіз ворожих «спецоперацій» на полі інформаційної війни, то побачимо, що вони базуються на відвертих фальсифікаціях і перекручуванні історичної правди, замовчуванні історичних фактів тощо. Саме ця обставина спонукає українських науковців будувати системи захисту у цій площині.

Реалії нашого буття ускладнені тим, що в Україні існує «п'ята колона», яка значною мірою представлена зрусифікованими представниками української інтелігенції та деструктивно налаштованими мігрантами, яких з Україною пов'язують лише меркантильні прагнення.

Така ситуація породжує дискусії між політичним істеблїшментом і значною частиною представників наукової еліти. Предметом дискусій здебільшого є спосіб трактування історичних подій та фактів. Якщо сказати іншими словами, то йдеться про історичну пам'ять та її трактування.

Відомий дослідник впливу історичної

пам'яті на політичний клімат будь-якої гіпотетично взятої держави Аллан Мегілл у своїх дослідженнях звертав увагу на спосіб трактування колективної ментальності. Він звертав увагу на те, що світоглядні імперативи історика-дослідника досить часто не співпадають із світоглядними імперативами влади, влади тої держави, громадянином якої є конкретний дослідник чи дослідники історії. А. Мегілл намагався з'ясувати, як така ситуація впливає на відображення історичної правди у дослідженнях тих істориків, які усвідомлюють різницю між своїм баченням суті історичних подій і баченням влади. Він пояснював, що вимога влади розуміти історичні події «правильно» впливає на якість історичних досліджень: «Потреба пам'ятати, що трактувати минуле у “правильному” вигляді звучить виможливо і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на угоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їхні власні соціальні і культурні імперативи повинні бути обґрунтовані» [7].

Справа в тому, що А. Мегілл – представник істориків Заходу, але аж ніяк не «пострадянських» і тим паче не українських істориків. А. Мегілли не знайома практика брутального нав'язування «правильного» трактування історичних подій, так, як це практикувалось в Україні за часів домінування російсько-комуністичної влади. Історична наука західноєвропейських держав розвивалася без вольового втручання з боку влади і «робота істориків на угоду тим, хто платить» не означала радикального втручання у трактування історичних подій чи їх «підкоригування» до вигляду навпаки. Ознаки врахування позиції влади у висвітленні історичних подій в історичній науці країн Заходу, безумовно, були, хоча історичні події ніколи не висвітлювались до вигляду – «навпаки», як це широко практикувалось у СРСР.

Ситуація в сучасній Україні у сенсі «правильного» висвітлення історичних фактів і подій унікальна, оскільки після проголошення незалежності України дослідницька діяльність українських істориків базувалася лише на особистому ентузіазмі. На проведення історичних досліджень українська держава коштів не виділяла зовсім. Саме ця обставина дає нам можливість стверджувати, що після проголошення державної незалежності українська історична наука розвивалася цілком природним шляхом і історична правда не підкоригувалася «тими,

хто платить», бо історичні дослідження не оплачувались зовсім.

На такому тлі ми спостерігаємо дві системи світобачення в Україні. В основі однієї системи лежить світобачення «п'ятої колони», тобто прихованої антиукраїнської опозиції, в основу другої системи світобачення покладена національно-патріотична ідея. Ці дві системи світобачення протистоять одна одній. «П'ята колона» представляє собою зрусифікованих українців, або як їх ще називають в середовищі простого народу – «хохли», а їхні противники – це представники національно-патріотичного середовища української інтелігенції, які є і були завжди виразниками української національної ідеї. Світобачення представників «п'ятої колони» відповідає певній меті, яка конкретизується явним сприянням ворожій державі опанувати український життєвий простір і знищити або асимілювати український етнос. Відома українська дослідниця історичних процесів, Лариса Нагорна, опублікувала доволі резонансне дослідження ролі історичної пам'яті у становленні самосвідомості особи. Публікація Л. Нагорної з'явилася у 2010 році у журналі «Історичний журнал» і присвячена повністю проблемам історичної пам'яті. Авторка статті досить наполегливо намагається підвести свої сентенції до застереження висловленого свого часу Гансом Файхтінгером, яке вона цитує і вказує, що застереження Файхтінгера слід взяти до уваги українським історикам, бо застереження стосується «постійної турботи про здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій». Далі Л. Нагорна додає до наведеної цитати слова від себе без розділового знаку: «застереження ніби прямо адресоване українським історикам». Треба розуміти, що цим додатком Л. Нагорна ненав'язливо закликає українських істориків до самоцензури, оскільки історична пам'ять порушує відчуття «здобутого спокою і миру» у нашому суспільстві.

Зауважимо, що історична пам'ять завжди була безвідмовною зброєю в боротьбі з агресорами, особливо в тих випадках, коли йшлося про виборювання суверенітету держави. Пропонований Л. Нагорною у її статті шлях «цінувати суспільний спокій» – шлях відмови від боротьби. Результати такого шляху ми бачимо на прикладі здачі Криму та частини територій Луганської та Донецької областей.

Шляхом замовчування історичної правди, якою б то благородною метою це не було продиктовано, можна досягти лише відстрочення

агресії ворога. Якщо розшифрувати закладену в статті Л. Нагорної ідею більш простими і зрозумілими словами, то процитоване застереження виглядатиме як порада дотримуватися прийнятної для злочинця поведінки жертви його злочину. Жертва, за ідеєю Л. Нагорної, для того щоб не порушувати «суспільного спокою і миру», не повинна звертати уваги на вчинений злочин, бо це порушувало б «... здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій...». Тобто жертва, на яку злочинець вчинив розбійний напад і згвалтував її, з міркувань «турботи про здобуті в мирі і спокої цінності» мусить не звертати уваги на вчинене насилля, бо весь «процес» відбувся «у мирі і спокої», оскільки перед тим, як вчинити акт насилля, розбійник «заспокоїв» свою жертву ударом важкого дубця по голові. Якщо керуватися логікою Файхтінгера і авторки згаданої вище статті, то жертва брутального насилля не повинна навіть признаватися в тому, що вона згвалтована, бо все відбувалося цілком мирно, а зайвий шум і словесне згадування про цю подію порушують досягнуту (дубцем) стабільність і спокій.

Властивість історичних знань впливати на стан політичного клімату в державі та чинити вплив на формування ознак патріотизму як складової колективної ментальності центром уваги не тільки патріотів України, але і наших ворогів та тої частини українців, яку ми називаємо «п'ята колона». Тобто тих українців, які піддалися русифікації, та ще тих мігрантів, які прибули в Україну і залишилися духовними чужинцями, а, по суті, закамфльованими ворогами.

Мусимо визнати, що в українському суспільстві в результаті відсутності чітко визначених обрисів виховної політики представники «п'ятої колони» стали активно і брутально нав'язувати фальшиву модель історичного бачення історичних подій. На важливість історичної пам'яті у формуванні громадянсько-патріотичної позиції вказує і Л. Нагорна: «На відміну від пам'яті, як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи не сприйняття, схвалення чи осуду» [8]. Про специфіку трактування історичної пам'яті можна б було не згадувати, якби війни на інформаційному поприщі не ставали все запеклішими

У цій ситуації українські фахівці-історики повинні або виявляти позицію україноцентризму і укріплювати незалежність української дер-

жави, або іти по второваному «малоросами» і «тутейшими» шляху послуху і конформізму.

У разі нехтування знанням історичної пам'яті є небезпека виникнення цілком реальної загрози породження нових розбіжностей у характері взаємостосунків між Україною і Росією, Польщею, Угорщиною та іншими сусідніми державами. Дослідження історичної правди про такі події, як пацифікація в Західній Україні у 30-ті роки, причини проведення операції «Вісла», політичні репресії, які проводились в Україні у 30-ті роки, роздача домінуючими в Україні державами території України без згоди на те самих українців, геноцид українського етносу голодоморами тощо, може викликати зайві емоції, що може спричинити дидактичний вплив на наше суспільство і на політичні настрої в сусідніх державах. Існує безліч історичних фактів, які потребують рівноправного обговорення і ухвалення спільного рішення, яке б відповідало загальнолюдським критеріям щодо вибудовування цивілізованих міждержавних стосунків. Людство вже має досвід, як виходити із складних і суперечливих ситуацій. Для нормалізації стосунків України з Росією російській Думі і главі російської держави потрібно лише визнати вину Росії перед українським народом і публічно вибачитись за ті втрати і кривди, які були заподіяні Росією українському народу під час реалізації її планів щодо опанування життєвого простору українців і спроб очищення цього простору від місцевих мешканців або заміни місцевого населення росіянами чи зрусифікованим етноелементом. Визнання вини було б цілком прийнятним варіантом політичної поведінки керівників Росії. Ніколи не треба забувати, що історія взаємостосунків України з Росією – це історія боротьби українців за незалежність, оскільки Росія, починаючи з 1654 р., увесь час намагалася «братньою» рукою задушити Україну і позбавити українців їхнього життєвого простору. Торкаючись теми російсько-українських взаємин, слід зазначити, що російські історики характер політики своєї держави усвідомлюють і намагаються пом'якшити звучання деяких термінів, звучання яких може компрометувати політику їхньої держави. Наприклад, у російських ЗМІ останні десять років такі слова, як агресія, окупація, анексія тощо старанно замінюють на «благозвучніші»: «собіраніє руських земель», «освоєніє», «воссоединеніє», «территоріальніє приобретенія», «добровольное вхожденіє», «уміротвореніє»,

«освобожденіє», «обрусеніє края», «братская помощь», «введеніє ограничененого контингента», «защита русскоязычного населенія», «принужденіє к міру». А нинішній президент Росії Володимир Путін цілком недвозначно поставив крапки над всіма тими термінами, виразивши двома словами зовнішню політику Росії – «мочіть в сортіре»[9].

Якщо ми згадаємо як закінчили життя кошовий отаман Петро Калнишевський, наказний гетьман Павло Полуботок, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Василь Симоненко, Алла Горська, Володимир Івасюк і багато-багато інших видатних українців, то мусимо зазначити, що політика Росії стосовно сусідніх держав завжди постійно відзначалася агресивним характером.

Нинішня агресія Росії в Криму і на Сході України цілком вкладається в логіку розвитку її політики стосовно України. Теперішня агресія Росії виглядає як результат нехтування українськими політиками процесу відродження історичної пам'яті, передусім у середовищі українства.

«Політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається “битва за минуле” із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї» [8, с. 3–13].

Не випадково Росія, використовуючи представників «п'ятої колони», намагалася до недавнього часу вести інформаційну війну за свідомість українців ще з шкільного віку. Зауважимо, що саме в школах на уроках історії в учнів формується почуття Громадянина і Патріота. Згідно зі шкільними програмами в українських школах вивчення історії починається з 5 класу.

У 2012–2013 рр. історик із Запоріжжя, Сергій Терно, опублікував низку суттєвих зауваг і пропозицій щодо змісту тодішнього підручника з Історії України, який був випущений масовим тиражем саме для учнів 5-го класу:

«В програмі для п'ятого класу не зазначено жодної персоналії в жодній із її частин. Перше знайомство з історією України в школі постає без історичних постатей, що взагалі є нонсенсом... Замість п'ятох тем – лише три розділи. Кількість годин залишилася без змін, але здійс-

нено суттєвий перерозподіл часу на висвітлення славетних та знакових сторінок історії України...» [10].

Цитуємо С. Терно далі: «... Картина видається більш ніж жахливою: замість 27 годин на вивчення доленосних подій української історії за старою програмою, п'ятикласникам відтепер доведеться опанувати їх лише протягом 12 годин...»

... замінено формулювання в програмі для 5-го класу: замість «Київської держави» – «київські князі»; замість «Козацької республіки та Української козацької держави» – «Українське козацтво в битвах і походах» та в революції 1917-1920 рр. тощо...» [10].

Далі щодо програми з історії України для 5-ти класників Сергій Терно зазначає так: «Отже, зникає поняття «Українська держава», натомість постають окремі знеособлені фігури князів, козаків тощо. Не менш значущим для розгляду є подання подій 1917-1920 рр. Зверніть увагу як зміщено акценти у представленні змісту навчання – це не Українська революція, це не відродження української держави, а просто-напросто українці в революції...» [10].

С. Терно вважає, що підручники з історії України для 5-го класу нав'язували учням специфічне сприйняття історії України на підсвідомому рівні. Такі підручники «навіюють нам думку, що не було ніякої української держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності...» [10]. Цей же автор публікації відмічає, що з навчальної програми для учнів 5-го класу з історії України (затверджена у 2012 р.) вилучено імена славетних українців, борців за волю українського народу: Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Михайла Грушевського, Івана Франка, Лесю Українку тощо.

«... Речі можна називати по-різному, але така заміна імен має на меті применшення значення української історії, прищеплення почуття меншовартості», – наголошує С. Терно [10].

Було б помилкою вважати, що Міністерство освіти і науки, вилучивши згадки про найбільш знакових особистостей в історії України, не ввело нових. Такими «новими» персоналіями, з якими повинні були знайомитися п'ятикласники, стали «заяложені» комуністичними ідеологами постаті першого секретаря ЦК компартії України Георгія П'ятакова і зверхника сформованої за межами України більшовицької банди червоних Миколи Щорса. «Нові» персоналії, введені Міністерством освіти у програму з історії України

для учнів 5-ти класників, відомі в історії України тим, що «мечем і вогнем» боролися зі спробами українських патріотів відбудувати незалежну державність України у 20-х роках ХХ ст. [10].

Підсумовуючи нинішній стан ідеологічного забезпечення розвитку України як суверенної держави, мусимо констатувати, що великим успіхом у цьому напрямі є визнання представниками чиновницької державної номенклатури того, що проти України Росія інтенсифікує і загострює розпочату ще у XVII ст. інформаційну війну. Після такого визнання в Україні було б доцільно провести науково-практичну конференцію і визначити парадигми, згідно з якими відбувається ворожа агресія, проаналізувати необхідні методи і заходи протидії агресорам з подальшим розповсюдженням матеріалів конференції в освітньо-виховних закладах та інституціях ідеологічного наповнення.

Проблемами захисту інформаційного простору мають займатись відповідні державні інституції, а самодіяльні громадські організації та громадськість повинні їм допомагати. Проте ми сьогодні бачимо, що інтереси України в цій галузі боронить неурядове об'єднання – український «Кіберальянс» (UCA). Його створила неурядова організація «Кіберхунта» разом з трьома іншими командами: Falcons Fame, Trinity, RUN. Українські фахівці з електронних комунікацій і медіа називають себе «хактивісти». На сьогодні в активі «хактивістів» – злами переписок ватажків угруповань «ЛНР» і «ДНР» з їхніми російськими кураторами, видалення з сайтів Росії та «ЛДНР» брехливих повідомлень на адресу України (замість неї «хактивісти» публікують відео-звернення) і ведуть активну боротьбу з фейками.

І на завершення. Чому після того, як Україна проіснувала у статусі незалежної держави більше як чверть століття, досі не існує програми формування інформаційної політики? На це питання повинні дати відповідь науковці гуманітарних наук, зокрема й історики. Повинна бути вироблена державна системна концепція. І не приділяється належна увага відповідних державних інституцій, оскільки така ситуація впливає на якість освітньо-виховного процесу в державних ВНЗ і школах, то відповідні державні інституції повинні приділити належну увагу вирішенню цієї проблеми, адже освіта як складова фундаменту держави є одним із найважливіших інструментів поширення інформаційної політики держави, яку будує український народ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гунчак Тарас. Промова на зборах інтелігенції в Умані. Червона калина. Ч. 15. 1991.
2. Бойко О. Д. Історія України: навчальний посібник 3-тє видання, доповнене. Київ : «Академвидав» 2008. 677 с.
3. Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць / гол. ред. Солдатенко В. Ф. Вип. 5. URL: www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf.
4. Арон Раймон. Мир і війна між націями. Стратегія і мета війни. Київ : Вид. «Юніверс», 2000. С.47.
5. У Парижі відкинули московські претензії на королеву Анну Київську. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28588396.html>
6. Кабачинська Світлана Щеплення безпам'ятством. Дзеркало тижня. 2012. URL: https://dt.ua/SOCIETY/sheplennya_bezpamyatstvom_.html.
7. Магилл Алан Историческая эпистемология. Москва : «Канон». С. 93.
8. Нагорна Л. Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів // Історичний журнал. № 1–3. 2010.
9. «Мочить в сортире»: в России издали трехтомник с цитатами Путина. URL: <https://www.obozrevatel.com/.../62594-mochit-v-sortire-v-r...>
10. У Табачника з програми історії для 5-го класу вилучили термін «Українська держава». URL: <http://tyzhden.ua/Ntws/72459>.

REFERENCES

1. Hunchak, Taras. (1991). Speech at the meeting of intellectuals in Uman [Promova na zborakh intelihentsii v Umani]. Chervona kalyna Red viburnum. P. 15 [in Ukrainian].
2. Boiko, O. D. (2008). Istoriiia Ukrainy: navchalnyi posibnyk 3-tie vydannia, dopovnene [History of Ukraine Study Guide, 3d edition, supplemented]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Soldatenko, V. F. (Ed.). Natsionalna ta istorychna pamiat: zbirnyk naukovykh prats [National and historical memory] No. 5. Retrieved from www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf [in Ukrainian].
4. Raymond, A. (2000). Peace and War Between Nations [Myr i viina mizh natsiiamy]. Stratehiia i meta viiny – Strategy and Purpose of War. (p. 47). Kyiv: Publishing house “Universities” [in Ukrainian].
5. U Paryzhi vidkynuly moskovski pretenzii na korolevu Annu Kyivsku [In Paris, Moscow rejected claims of Queen Anne of Kiev]. Retrived from <https://www.radiosvoboda.org/a/28588396.html> [in Ukrainian].
6. Kabachynska, S. (2012). Immunization with delirium [Sheplennia bezpamiatstvom]. Dzerkalo tyzhnia – The Mirror of the Week. Retrieved from https://dt.ua/SOCIETY/sheplennya_bezpamyatstvom_.html.
7. Mahill, A. Ystorycheskaia epystemolohyia [Historical Epistemology]. (p. 93). Moskva: «Canon» [in Russian].
8. Nahorna, L. (2010). Historical process and historical memory: the power of stereotypes [Istorychnyi protses ta istorychna pamiat: vlada stereotypiv]. Istorychnyi zhurnal –Historical journal. No. 1-3 [in Ukrainian].
9. «Mochyt v sortyre»: v Rossyy yzdaly trekhomnyk s tsytatamy Putyna [“Soak in the toilet”: a three-volume edition with Putin quotes was published in Russia]. Retrieved from <https://www.obozrevatel.com/abroad/62594-mochit-v-sortire-v-rossii-izdali-trehtomnik-s-tsitatami-putina.htm> [in Russian].
10. U Tabachnyka z prohramy istorii dlia 5-ho klasu vyluchyly termin «Ukrainska derzhava» [Tabachnik removed the term «Ukrainian State» from the history program for the 5th grade]. Retrieved from <http://tyzhden.ua/Ntws/72459> [in Ukrainian].

Чорномаз Богдан Данилович

Кандидат історичних наук, доцент
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
20300, м. Умань, вул. Садова, 2

Email: chornomaz.bogdan@gmail.com

Chornomaz Bohdan

Ph.D. of Historical Sciences, Assoc. Prof.
Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str., Uman, 20300, Ukraine

ORCID: 0000-0003-0588-8531

Цитування: Чорномаз Б. Д. Національна пам'ять як зброя в інформаційній війні. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 11. С.69-80.

Citation: Chornomaz, B.D. (2019). Natsionalna pamiat yak zbroia v informatsiinii viini [National memory as a weapon in the information war]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (11), 69-80.*

Стаття надійшла / Article arrived: 25.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 28.11.2019